

Dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw

Rapportage fase 1: stand van zaken

Henk Oostindie → Rudolf van Broekhuizen → Pieter Seuneke → Han Wiskerke




Dynamiek en Robuustheid van Multifunctionele Landbouw is een tweejarig onderzoeksprogramma van Wageningen Universiteit, gefinancierd door het ministerie van LNV en ondersteunend aan de Taskforce Multifunctionele Landbouw

Dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw



Rapportage fase 1: stand van zaken



Henk Oostindie
Rudolf van Broekhuizen
Pieter Seuneke
Han Wiskerke



September 2009
Leerstoelgroep Rurale Sociologie
Wageningen Universiteit

Inhoud

0	Voorwoord	5
----------	------------------	----------

Deel 1: samenvatting stand van zaken

1	Analyse multifunctionele landbouw in brede zin	7
1.1	Introductie	7
1.2	Macro ontwikkelingen	7
1.3	Institutionele omgeving	9
1.4	Gebiedskenmerken	10
1.5	Bedrijfskenmerken	11
1.6	Persoonsgebonden factoren	12
1.7	Samenvattend	12
2	Analyse rondom afzonderlijke MFL-activiteiten	13
2.1	Introductie	13
2.2	Zorglandbouw	13
2.3	Agrarisch natuur- en landschapsbeheer	14
2.4	Agro-toerisme	15
2.5	Streekproducten	16
2.6	Boerderijeducatie	17
2.7	Agrarische kinderopvang	18
3	Afsluitend	19

Deel 2: discussiestuk maatschappelijke meerwaarde multifunctionele landbouw

4	Maatschappelijke meerwaarde multifunctionele landbouw	20
4.1	Introductie	20
4.2	Het begrip maatschappelijke meerwaarde	20
4.2.1	Meerwaarde een relatief begrip	20
4.2.2	Welk referentiepunt?	21
4.2.3	Ontwikkeling en onderontwikkeling: twee kanten van dezelfde medaille?	22
4.2.4	Vraagarticulatie, een slecht ontgonnen terrein	22
4.2.5	MFL: naar een nieuwe locatie-gebondenheid	23
4.2.6	Adaptatievermogen; indirecte meerwaarde	24
4.3	Specifieke aandachtsvelden	24
4.3.1	MFL-activiteiten	24
4.3.2	Perspectief voor agrarische bedrijfsontwikkeling	25
4.3.3	Sectorale belangen	26
4.3.4	Gebiedspecifieke kenmerken	27
4.4	Tot slot	28
	Noten	29
	Referenties	31

Voorwoord

Op 1 maart 2009 is het project 'Dynamiek en Robuustheid van Multifunctionele Landbouw' van start gegaan. Dit onderzoek wordt uitgevoerd door medewerkers van de leerstoelgroepen Rurale Sociologie, Educatie & Competentiestudies en Economie van Consumenten & Huishoudens van het Departement Maatschappijwetenschappen van Wageningen Universiteit. Het project heeft een looptijd van twee jaar en wordt gefinancierd door het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Inhoudelijk is het project ondersteunend aan de activiteiten van de Taskforce Multifunctionele Landbouw. De hoofdvraag van het project luidt:

Welke factoren zijn van invloed op de dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw?

In dit rapport wordt een eerste aanzet gegeven tot een antwoord op deze hoofdvraag. Op basis van een analyse van lopend en recent afgerond Nederlands en Europees onderzoek en interviews met diverse experts onderscheidt het een aantal sleutelthema's die van invloed zijn op de ontwikkeling van multifunctionele landbouw. Deze thema's zijn:

1) macro ontwikkelingen, 2) de institutionele omgeving, 3) gebiedskenmerken, 4) bedrijfskenmerken en 5) persoonsgebonden factoren. Per thema worden de belangrijkste factoren benoemd die de ontwikkeling van multifunctionele landbouw in positieve of negatieve zin (kunnen) beïnvloeden. Deze verkenning van succes- en faalfactoren is vervolgens nader uitgewerkt voor de zes activiteiten die de Taskforce onderscheidt binnen multifunctionele landbouw: 1) zorglandbouw, 2) agrarisch natuur- en landschapsbeheer, 3) agrotourisme, 4) streekproducten, 5) boerderijeducatie en 6) agrarische kinderopvang.

De analyse resulteert eveneens in de identificatie van een aantal belangrijke kennislacunes wat betreft bestaande inzichten in de dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw. Door middel van interviews met multifunctionele ondernemers in meerdere regio's zal het onderzoek in de komende fasen hieromtrent aanvullende inzichten en kennis proberen te vergaren. Het tweede deel van het rapport concentreert zich op de maatschappelijke betekenis van multifunctionele landbouw. Dit aan de hand van een discussiestuk gebaseerd op de stand-van-zaken analyse en een discussiebijeenkomst met een tiental experts binnen Wageningen UR.

Tot slot wil ik u graag attenderen op de website die voor dit project is ontwikkeld: <http://multifunctionelelandbouw.wordpress.com>. Op deze website kunt u een projectbeschrijving vinden en alle projectrapportages downloaden. De website is bovendien opgezet in de vorm van een weblog waarop betrokken onderzoekers regelmatig zullen schrijven over hun bevindingen en relevante wetenswaardigheden. Deze weblog biedt u tevens de mogelijkheid om te reageren op onze bevindingen, (tussentijdse) resultaten en om andere relevante zaken onder de aandacht te brengen.

Prof.dr.ir. Han Wiskerke

Projectleider Dynamiek en Robuustheid van Multifunctionele Landbouw

Deel 1

Samenvatting stand van zaken

1. Analyse multifunctionele landbouw in brede zin

1.1 Introductie

Deze analyse stelt zich tot doel om de belangrijkste bevindingen van de stand van zaken rondom multifunctionele landbouw samen te vatten als uitkomst van de eerste fase van het project Dynamiek en Robuustheid van Multifunctionele Landbouw (MFL). De eerste onderzoeksfase leert allereerst dat er een enorme hoeveelheid materiaal aanwezig is rondom multifunctionele landbouw, niet alleen expliciet onder deze noemer, maar ook onder sterk aanverwante begrippen als verbrede landbouw of geïntegreerde landbouw. Ook is duidelijk dat er nog geen eenduidige definitie van MFL bestaat. De activiteiten die mee worden genomen onder de noemer MFL laten aanzienlijke verschillen zien met meer of mindere brede definities. In ons inventarisatie hebben we niet gekozen voor een specifieke afbakening, maar vatten we de belangrijkste bevindingen van de analyse van bestaand onderzoek samen aan de hand van een breed scala aan factoren dat onderzoeksmatig in verband wordt gebracht met MFL-perspectieven. Daarbij maken we onderscheiden tussen de thema's 1) macro-ontwikkelingen; 2) institutionele omgeving; 3) gebiedskenmerken; 4) bedrijfskenmer-

ken en 5) persoonsgebonden factoren. In het hiernavolgende vatten we deze thema's en bijbehorende factoren, met verwerking van opmerkingen vanuit de MFL-onderzoekswereld binnen de WUR via een aantal interviews en elektronische reacties, op beknopte wijze samen. Voor meer informatie over de verantwoording verwijzen we steeds naar de bijlage met referenties.

1.2 Macro ontwikkelingen

MFL wordt allereerst benaderd in relatie tot macro trends, dat wil zeggen relatief autonome maatschappelijke, economische, demografische en culturele ontwikkelingen die van invloed zijn op agrarische ontwikkelingsperspectieven en in het bijzonder MFL-potenties in Nederland. Tabel 1.2. vat een aantal van dergelijke macro-ontwikkelingen samen. De verslechterende concurrentiekracht van de primaire Nederlandse landbouw uit zich vooral op het niveau van agrarische inkomensontwikkeling in Nederland en een steeds geringer percentage toegevoegde waarde dat op het primaire bedrijf wordt gerealiseerd. Voor agrarische bedrijven is het dus niet zelden bittere noodzaak om actief opzoek te gaan naar nieuwe inkomensperspectieven.

MACRO ONTWIKKELINGEN

- **Afnemende concurrentiekracht traditionele landbouwontwikkeling**
- **Differentiatie van voedselketens**
- **Veranderende eetcultuur**
- **Overgewicht / obesitas**
- **Nieuwe stadplatteland relaties**
- **Afnemende bevolkingsomvang / vergrijzing**
- **Vrijtijdsbesteding**
- **De multiculturele samenleving**
- **Groeiende aandacht voor duurzame ontwikkeling / klimaatsverandering**
- **Co-existentie van uiteenlopende duurzaamheidparadigma's**
- **Financiële / economische crisis**
- **Globalisering en re-localisering**
- **Ruimteclaims (natuur, water, wonen e.d.)**

Naast dergelijke 'push' factoren, laten zich ook macro trends onderscheiden die de ontwikkeling van nieuwe plattelandsmarkten, en daarmee MFL-perspectieven, op een positieve manier 'triggeren'. Allereerst is er het groeiende onderzoeksmateriaal dat de relevantie van veranderende stadplatteland relaties benadrukt. Stad en platteland zijn op zoek naar nieuwe verbindingen als gevolg van nieuwe wederzijdse verwachtingen. Aan voedselproductie worden in toenemende mate specifieke eisen gesteld met betrekking tot dierenwelzijn, duurzaamheid van de productiemethodieken en belevingswaarde in brede zin. Ook verwachten stedelingen een aantrekkelijk platteland om te kunnen recreëren en van de natuur te genieten (Van der Ziel, 2006; Veeneklaas & Berkhout, 2008; Steenbekkers *et al.*, 2006). Dat natuurbeelden daarbij uiteen kunnen lopen hangt mede samen met de opkomst van de multiculturele samenleving, een macro trend met eveneens een belangrijke impact op voedselcultuur, vrijetijdsbesteding en plattelandsbeleving (Somers *et al.*, 2004). Hoewel volop wordt geëxperimenteerd, weten we overigens nog relatief weinig over wat de multiculturele samenleving voor specifieke kansen en knelpunten met zich meebrengt in relatie tot MFL. Hetzelfde geldt tot op zekere hoogte voor demografische trends als vergrijzing en afnemende bevolking. Het groeiend aantal ouderen en de invloed hiervan op vrijetijdsbesteding en zorgbehoefte biedt MFL zeker ook nieuwe kansen (Van Middelkoop & Abma, 2003; Van Loon & Berkers, 2008; Oosting *et al.*, 2008).

Een afnemende bevolking in de verdere toekomst zou eventueel van invloed kunnen zijn op de maatschappelijke behoefte aan multifunctionaliteit, al is de groeiende maatschappelijke aandacht voor duurzame

ontwikkeling, waaronder de klimaatveranderingproblematiek, hierin ook van belang. De nieuwe verbindingen die MFL zoekt tussen boer en burger, voedselproductie en consumptie, stad en plattelandsbewoner, landbouw en overige plattelandseconomie omvatten zonder uitzondering belangrijke bijdragen aan verduurzaming. De maatschappelijke zorg om duurzame ontwikkeling is daarom wellicht momenteel één van de belangrijke drijfveren achter MFL (Wilson, 2008). Tegelijkertijd is het van belang om te onderkennen dat MFL als duurzaamheidsperspectief nadrukkelijk moet concurreren met het alternatieve 'ecologische modernisering' duurzaamheidparadigma dat zich veelmeer kenmerkt door hightech multifunctionaliteit. Denk bijvoorbeeld aan de initiatieven rondom energie uit biomassa en de energieproducerende kas. Overigens laten zich soms ook interessante dwarsverbindingen tussen beide duurzaamheidparadigma's te onderscheiden. Zo zijn er initiatieven gaande waarbij burgers investeren in zonnecellen op agrarische bedrijfsgebouwen waarbij het rendement vervolgens in de vorm van voedselproducten wordt uitgekeerd (www.greenvalues.nl).

De huidige financiële crisis kan als een laatste relevante macrotrend worden genoemd, hoewel er, zover wij weten, nog geen onderzoeksmateriaal beschikbaar is dat expliciet ingaat op de mogelijke gevolgen van de huidige wereldwijde financiële en economische crisis voor MFL. Pessimisten zullen waarschijnlijk benadrukken dat teruglopende overheidsmiddelen en consumenten koopkracht een negatieve weerslag heeft op MFL. Optimisten kunnen daar tegen over stellen dat een crisis situatie ook gepaard kan gaan met een groeiend maatschappelijk besef van de noodzaak tot

wezenlijke veranderingen met betrekking tot verduurzaming van de voedselproductie en stadplatteland relaties in bredere zin. MFL kan in vele gevallen ook worden opgevat als vorm van risicospreiding, het bewerkstelligen van verlaging van de afhankelijkheid van de grillen van de wereldmarkt en verhoging van de 'veerkracht' van bedrijven.

Afrondend concluderen we dat MFL zich ten dele laat begrijpen als de uitkomst van uiteenlopende macrotrends. Tegelijkertijd maakt voorgaande samenvatting duidelijk dat er sprake is van de nodige onzekerheden over de specifieke uitwerking van deze trends op MFL-perspectieven. Macrotrends definiëren ook nimmer de praktijk op het niveau van het boerenbedrijf. Omgevingsfactoren zijn altijd op verschillende wijzen te interpreteren en door te vertalen naar de bedrijfspraktijk.

1.3 Institutionele omgeving

De institutionele omgeving is een tweede onderzoeksthema dat op verschillende manieren in verband wordt gebracht met MFL-perspectieven. Daarbij kan allereerst worden gedacht aan de beleidsmatige ontwikkelingen op verschillende niveaus (Europees, landelijk, regionaal, lokaal). Op Europees niveau representeert de transitie van landbouw- naar plattelandsbeleid een cruciale institutionele verandering. Daarbinnen neemt MFL een belangrijke plaats in. Vooralsnog mogen er rondom de toekomst van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) na 2013 de nodige onduidelijkheden bestaan, wel lijkt duidelijk dat behoud van inkomensondersteuning in toenemende mate samen zal moeten gaan met het vermogen en de bereidheid om een bijdrage te leveren aan nieuwe maatschappelijke wensen ten aanzien van landbouw- en platteland. Landelijk zien we dat middels de introductie van het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG) provincies een cruciale rol krijgen in de uitwerking van plattelandsbeleid en daarmee de ondersteuning van MFL (Boonstra, 2008). Op gemeentelijk niveau is vooral de nieuwe Wet Ruimtelijke Ordening (WRO) van belang in relatie tot de beleidsmatige mogelijkheden om extra handelingsruimte te bieden binnen planologische kaders voor MFL (Schoorlemmer *et al.*, 2006)

Daarnaast is er het groeiende materiaal rondom de ondersteuning van MFL, al dan niet binnen programma's die zich richten op het versterken van agrarisch ondernemerschap in brede zin. Uit dit materiaal komt vooral naar voren dat agrarische ondernemers vanuit meerdere kanten

(kennisinstellingen, onderzoeksinstituten, programmabureaus, streekhuizen, etc.) en allerlei functies (adviseurs, kennismakelaars, innovatiebegeleiders, procesbegeleiders, gebiedsontwikkelaars, etc.) tegenwoordig een beroep kunnen doen op hulp bij de ontwikkeling, realisering en financiering van MFL plannen. In tegenstelling tot de pioniers onder de MFL bedrijven, die veelal nog te kampen hadden met een weinig welwillende institutionele omgeving, geldt MFL momenteel steeds meer als een serieus alternatief voor gangbare agrarische ontwikkeling dat op meerdere niveaus een actieve institutionele ondersteuning verdiend, individueel, gebiedsgericht, ketengericht, etc. (Veeneklaas *et al.*, 2007; Wolf *et al.*, 2004; Renting *et al.*, 2008; Wiskerke, 2008). Het ministerie van LNV ondersteunt de multifunctionele landbouw sinds enkele jaren met het onderzoeksprogramma 'Systeeminnovatie Multifunctionele Bedrijfssystemen'. De multifunctionele ondernemers verenigd in het innovatienetwerk Waardewerken spelen in dit verband al geruime tijd een belangrijke rol. De praktijkinitiatieven van de individuele ondernemers vormen een bron van innovatie en zijn van grote betekenis voor de toekomst van de (multifunctionele) landbouw (systeeminnovatie!) (Elzen *et al.*, 2009; www.waardewerken.nl).

TABEL 1.3
INSTITUTIONELE FACTOREN

- **Hervormingen Europees landbouw- en plattelandsbeleid**
- **Nationale decentralisatie plattelandsbeleid / ILG / WRO**
- **Groeiende aandacht functie-integratie in ruimtelijk beleid**
- **Nieuwe institutionele arrangementen rondom zorg, natuur, landschapsbeheer, energie, regionalisering van voedselketens, etc.)**
- **Actieve ondersteuning plattelandsondernemerschap in brede zin (onderwijs, advies, training, banken, etc.)**
- **Actieve ondersteuning gebiedsgerichte samenwerking- en innovatie (regionale Kennisarrangementen, innovatienetwerk)**
- **Experimenteerruimte binnen bestaande wet- en regelgeving-kaders (lokaal, regionaal, landelijk, Europees)**

Ook is er het nodige onderzoeksmateriaal dat het belang van nieuwe institutionele arrangementen benadrukt in relatie tot verdere ontwikkeling van MFL-markten. Dit zullen we verder illustreren aan de hand van specifieke MFL-activiteiten in hoofdstuk 2. Hier slechts een paar voorbeelden. Agrarische natuur- en landschapsverenigingen maken het mogelijk om op gebiedsniveau tot afspraken te komen die het draagvlak voor en de efficiëntie van agrarisch natuur-

GEBIEDSPECIFIEKE FACTOREN

- Intensiteit van (agrarisch) grondgebruik
- Landschappelijke kwaliteiten
- Stedelijke nabijheid
- Rurale aantrekkingskracht als woon-, werk- en recreatiegebied
- Karakteristieke Plattelandseconomie / regionale economie
- Stedelijke (h)erkenning plattelandskwaliteiten
- Gebiedsgericht samenwerkingsvermogen / sociaal kapitaal

en landschapsbeheer aanmerkelijk kunnen vergroten. In de zorg is de coöperatie Landzijde een fraai voorbeeld van een nieuwe institutioneel arrangement als cruciale schakel tussen een zorgaanbod verspreid over een relatief groot aantal kleinschalige aanbieders en de vraagontwikkeling vanuit meestal grootschalige zorgverzekeraars. Andere voorbeelden van nieuwe institutionele arrangementen betreft de Catalogus Groenblauwe Diensten, De Landschapsfondsen, Regionale Grondbanken, Rood voor Groen regelingen, etc. Ook dergelijke nieuwe institutionele verbindingen tussen beleid en praktijk en publieke en private sectoren en actoren zijn van cruciaal belang met betrekking tot ontwikkelingsperspectief voor MFL (Renting *et al.*, 2008; Ecorys *et al.*, 2009).

1.4 Gebiedskenmerken

Een derde onderzoeksthema betreft de betekenis van gebiedskenmerken. Zo zijn regionale verschillen in intensiteit van het agrarische grondgebruik en landschapskarakteristieke in verband gebracht met MFL-potenties (Veeneklaas *et al.*, 2001). Inmiddels wordt echter steeds meer duidelijk dat de aanwezigheid van MFL-activiteiten zich moeilijk laat begrijpen aan de hand van slechts enkele omgevingskenmerken en dat MFL-perspectieven veel meer moeten worden benaderd als de uitkomst van een samenspel tussen diverse factoren, zoals recentelijk ook naar voren komt uit het kaartmateriaal met regionale spreiding van verschillende MFL-activiteiten (Jeurissen & Gies, 2009).

Tabel 1.4 onderscheidt een aantal van deze factoren, waaronder de stedelijke nabijheid en de rurale aantrekkingskracht als woon- werk- en recreatiegebied. Rondom de groeiende betekenis van nieuwe plattelandsfuncties en de regionale spreiding daarvan, is het nodige onderzoeksmateriaal beschikbaar. Hetzelfde geldt voor plattelandse- en regionale economische ontwikkeling in bredere zin (Terluin *et al.*, 2005; Berkhout & van Bruchem, 2009).

Tegelijkertijd is er sprake van belangrijke kennislacunes wat betreft de interactie tussen MFL en de economische ontwikkeling van plattelandsgebieden en regio's. In hoeverre resulteert MFL in meer positieve multipliers tussen verschillende sectoren van de plattelandseconomie? En heeft MFL een positieve invloed op regionale concurrentiekracht? Er is nog weinig zicht op antwoord op dergelijke vragen. Wel is er sprake van een groeiende hoeveelheid onderzoeksmateriaal waarin de interactie tussen stad en platteland een centrale plek inneemt in de analyse van ontwikkelingsperspectieven voor MFL.

Dit onderzoek leert o.a. dat MFL-perspectieven mede afhankelijk zijn van de stedelijke (h-)erkenning van omliggende plattelandskwaliteiten en een actieve stedelijke vraagarticulatie veronderstellen, bijvoorbeeld in relatie tot de ontwikkeling van korte voedselketens en groeneducatie (Veeneklaas & Berkhout, 2008; Hassink *et al.*, 2005; Wiskerke, 2008). Ook de wijze waarop stedelijke uitbreidingsplannen gestalte krijgen kunnen zich in meer of mindere mate laten inspireren door MFL (Argomere) (Dekking *et al.*, 2007; Stobbelaar *et al.*, 2006). Dit brengt ons bij gebiedsgericht samenwerkingsvermogen als een cruciale omgevingsfactor. In voorgaande paragraaf stonden we stil bij nieuwe institutionele arrangementen in relatie tot MFL. De ontwikkeling van dergelijke arrangementen voert veelal terug tot nieuwe vormen van gebiedsgerichte samenwerking. Er is inmiddels een breed scala aan onderzoek beschikbaar waarin vanuit meerdere invalshoeken gewezen wordt op het belang van dergelijke nieuwe vormen van gebiedsgerichte samenwerking (De Bruin & Oostindie, 2005; De Buck *et al.*, 2007; Donkers *et al.*, 2006; Roest *et al.*, 2009). In internationale literatuur wordt dit gebiedsgericht samenwerkingsvermogen steeds vaker benoemd in termen van aan- of afwezigheid van verschillende vormen van sociaal kapitaal (Van der Ploeg & Marsden, 2008).

1.5 Bedrijfskenmerken

Een vierde onderzoeksthema betreft de bedrijfskenmerken. Dat de interesse voor MFL op bedrijfsniveau varieert, werd al benadrukt door het bedrijfsstijlen onderzoek eind jaren 80 van de vorige eeuw. Daarin werden uiteenlopende bedrijfsstrategische keuzes in verband gebracht met de inpasbaarheid van en belangstelling voor allerlei nieuwe bedrijfsactiviteiten die we tegenwoordig onder de noemer MFL scharen (Roep & Roex, 1992; Hidding et al., 1993; De Bruin, 1993). Destijds was het belang van dergelijke bedrijfstrategische verschillen omstreden, tegenwoordig wordt dit breed gedeeld binnen het agrarische expertise-systeem. Daarbij wordt o.a. gewezen op het belang van locatiespecifieke kansen en knelpunten voor MFL en de bijzondere eigenschappen van het agrarische gezinsbedrijf, waaronder ook de veel belangrijke rol van agrarische vrouwen/partners in de start en ontwikkeling van nieuwe activiteiten als zorg, kinderopvang, toerisme, huisverkoop, etc. (De Rooij et al., 1995; Van der Ploeg & Spierings, 1999; Imminga-Berends et al., 2008; Vogelzang et al., 2009). Ook is er het nodige onderzoeksmateriaal over de betekenis van schaal en intensiteit in relatie tot MFL. In modern transitie management jargon: in welke mate bemoeilijken padafhankelijkheden als schaal en intensiteit van grondgebruik strategische heroriëntaties op MFL? Inmiddels weten we dat het zeker niet alleen kleinere agrarische bedrijven zijn, zoals soms gedacht, die opteren voor MFL-activiteiten, maar dat deze zowel binnen als buiten Nederland vooral voorkomen op grotere bedrijven met gemiddeld jongere bedrijfshoofden (Oostindie & Parrot, 2002). Ook is duidelijk dat intensiteit van grondgebruik van invloed is op inpasbaarheid van specifieke activiteiten als natuurbeheer, maar veel minder een belangrijke verklaarende factor blijkt in relatie tot andere MFL-activiteiten (Wilson, 2008).

Rondom andere bedrijfsspecifieke factoren, zoals samengevat in Tabel 1.5, bestaan soms nog de nodige kennislacunes. Zo weten we nog betrekkelijk weinig over de continuïteit van agrarische activiteiten binnen MFL-bedrijven en de opvolging van deze bedrijven. Beschikbaar materiaal over de ontwikkelingen van MFL-bedrijven in de tijd is voornamelijk vooral indicatief en van kwalitatieve aard. Zo zijn er aanwijzingen dat agrarisch natuurbeheer en biologische landbouw relatief vaak als katalysatoren functioneren voor de komst van andere MFL-activiteiten (De Buck et al., 2007; Broekhuizen, 2009). Longitudinaal onder-

zoek naar MFL-dynamiek blijft echter schaars, mede vanwege de beperkingen in beschikbaar statistisch materiaal. Dit richt zich nog voornamelijk op afzonderlijke MFL-activiteiten en is nog veel minder in staat om inzicht te geven in ontwikkelingen op bedrijfsniveau (Renting et al., 2004). Ook rondom de inkomensontwikkeling op MFL-bedrijven is nog relatief weinig bekend. De opvatting dat MFL met name bedrijfseconomische betekenis krijgt wanneer meerdere MFL-activiteiten zodanig worden gecombineerd dat er op bedrijfsniveau synergie ontstaat, wordt steeds breder gedeeld maar laat zich cijfermatig nog nauwelijks onderbouwen (Roest et al., 2009). Inzichten in investeringen en rendementsontwikkeling van MFL op bedrijfsniveau blijken nog beperkt te zijn (Hassink & Trip, 2000; Oltmer et al., 2007; Van der Ham & Ypma, 2000).

TABEL 1.5
BEDRIJFSPECIFIEKE FACTOREN

- **Bedrijfstijl/ strategie**
- **Bedrijfslocatie**
- **Rol van vrouw binnen gezinsbedrijf**
- **Schaal & Intensiteit van agrarische productie ('padafhankelijkheden')**
- **Vermogen om synergie te creëren tussen MFL-activiteiten**
- **Bedrijfsinvesteringen / Rendementsontwikkeling**
- **Verschuivende strategische betekenis agrarische activiteiten**

Tabel 1.5 noemt als laatste relevante bedrijfsspecifieke factor de verschuivende strategische betekenis van agrarische activiteiten. Daarmee wordt bedoeld dat een actieve bijdrage aan natuur- en landschapbeheer of een veelvormig toeristisch, recreatief, educatief aanbod en zorgaanbod op het platteland voor steeds meer agrarische bedrijven de maatschappelijke legitimatie vormt om ook agrarische activiteiten te kunnen blijven uitvoeren. Zoals gezegd, of daarmee ook de continuïteit in agrarische activiteiten op termijn is gewaarborgd, blijft voornamelijk onduidelijk vanwege bovengenoemde kennislacunes. Ook roept dit de meer principiële vraag op in hoeverre het mogelijk is om een strikt onderscheid te maken tussen agrarische en niet-agrarische bedrijvigheid en of het niet zinvoller is om te spreken van multifunctionele plattelandsbedrijven met een meer of minder prominente rol voor agrarische activiteiten en landgebruik.

1.6 Persoonsgebonden factoren

Een laatste onderzoeksthema betreft de persoonsgebonden factoren. Tabel 1.6. verwijst allereerst naar het belang van andere waarden dan financiële en economische overwegingen om de dynamiek in MFL te doorgronden. Daarmee vatten we het onderzoeksmateriaal samen dat verwijst naar andersoortige drijvende factoren als de (her-) waardering van het platteland als woonwerk omgeving, de behoefte aan meer direct contact met consumenten en burgers als verklaring voor MFL-activiteiten (Van der Ham & Ypma, 2000; Jongeneel *et al.*, 2007; Overbeek & Selnes, 2002).

TABEL 1.3

PERSOONSgebonden factoren

- **Andere dan economische drijfveren / waarden**
- **Leer- en werkervaringen**
- **Ondernemersvaardigheden / competentieontwikkeling**
- **Strategische managementkwaliteiten**

Een andere categorie onderzoek dat zich richt op het belang van persoonsgebonden factoren richt zich op thema's als competentieontwikkeling en agrarisch ondernemerschap (McElwee, 2005; de Wolf & Schoorlemmer, 2007; Vesala & Pyysiäinen, 2008). Daaruit blijkt o.a. dat werkervaring buiten de agrarische sector, van zowel ondernemers als partners, kinderen en opvolgers, veelal een belangrijke kennis- en inspiratiebron vormt om voor een andere dan (destijds) gangbare agrarische bedrijfsontwikkeling te kiezen (Broekhuizen *et al.*, 1997). Dergelijke werkervaring buiten de landbouw lijkt van groter belang dan formele opleidingsniveaus om de aan- of afwezigheid van MFL-activiteiten te verklaren. Overigens lijkt dit onderzoeksveld vooralsnog weinig aandacht te besteden aan het gezinsbedrijf als dominante bedrijfsvorm waarbinnen MFL-activiteiten veelal plaatsvinden, al doet bestaand materiaal wel vermoeden dat MFL specifieke competenties en vaardigheden veronderstelt (Van der Ham & Ypma, 2000).

Beschikbaar onderzoeksmateriaal illustreert verder dat benodigde kennis binnen formele maar vooral informele (on-the-job) settings wordt gemobiliseerd (Lans *et al.*, 2004). Ook leert het kennisnetwerk Waardewerken, met MFL pioniers uit verschillende landsdelen en met uiteenlopende activiteiten, dat kennisontwikkeling zich niet laat begrijpen als een lineair proces dat bijvoorbeeld start met de ontwikkeling van een

bedrijfsplan en vervolgens stap voor stap wordt gerealiseerd. Het betreft veel meer iteratieve leerprocessen waarbij meer of minder (toevallige) contacten met personen uit 'andere werelden' tot wezenlijke aanpassing van aanvankelijke ideeën kunnen leiden (www.waardewerken.nl). Ofwel, uiteindelijke bedrijfsontwikkeling ziet er vaak heel anders uit dan de initiële plannen als gevolg van nieuwe inzichten en kennis (Lans *et al.*, 2008; Vesala & Pyysiäinen, 2008).

Tenslotte kunnen we hier eveneens de literatuur noemen die verwijst naar het groeiend belang van strategische managementkwaliteiten nu het agrarische expertsysteem steeds minder kan volstaan met eenduidige opvattingen over bedrijfsontwikkelingsperspectieven. Gemakshalve vatten we het begrip strategische managementkwaliteiten hier samen als het vermogen om een eigen koers te kunnen en durven bepalen voor bedrijfsontwikkeling (McElwee *et al.*, 2006). Daarnaast kan strategisch management eveneens in verband worden gebracht met collectief handelen. Zo laten de nieuwe samenwerkingsverbanden op het platteland, zoals eerder benoemd in dit document, zich hier begrijpen als een collectieve expressie van strategisch management (Van Beek *et al.*, 2004).

1.7 Samenvattend

In het voorgaande hebben we getracht om de stand van zaken rondom MFL onderzoek op een beknopte en toegankelijke manier samen te vatten aan de hand van een 5-tal centrale thema's en de benoeming van een beperkt aantal factoren binnen deze centrale thema's. Het zal duidelijk zijn dat zowel thema's als factoren zich niet altijd even scherp laten afbakenen en op allerlei met elkaar in verband kunnen worden gebracht. MFL-perspectieven laten zich met andere woorden vooral begrijpen als de uiteindelijke uitkomst van de wisselwerking tussen onderscheiden dimensies en factoren (Wilson, 2009).

2. Analyse rondom afzonderlijke MFL-activiteiten

2.1 Introductie

Naast de literatuur rondom multifunctionele landbouw in brede zin is er eveneens een breed scala aan onderzoeksmateriaal dat zich richt op de dynamiek binnen specifieke MFL-activiteiten. In dit tweede deel gaan we nader in op de stand van zaken rondom MFL-activiteiten zoals binnen de Taskforce Multifunctionele Landbouw onderscheiden: 1) zorglandbouw 2) agrarisch natuur- en landschapsbeheer 3) agro-toerisme 4) streekproducten 5) boerderijeducatie en 6) agrarische kinderopvang. Opnieuw, we pretenderen niet een volledig beeld te geven van al het onderzoek rondom deze activiteiten, maar concentreren ons op de in onze ogen meest cruciale kansen, knelpunten en factoren uit de geraadpleegde literatuur.

2.2 Zorglandbouw

Zorglandbouw is een MFL-activiteit die vooral de afgelopen twee decennia wordt gekenmerkt door een grote dynamiek. Waar zorglandbouw traditioneel vooral werd geïnitieerd vanuit officiële zorginstellingen en/of een sterke binding had met de biologisch-dynamische landbouw, is de belangstelling vanuit de reguliere landbouw voor zorgactiviteiten de laatste jaren decennia sterk groeiende (Elings & Hassink 2006; www.landbouwzorg.nl). In tabel 2.2. proberen we wederom de analyse van beschikbaar materiaal rondom deze dynamische MFL-activiteit kort samen te vatten aan de hand van benoeming van relevante kansen en knelpunten.

Om te beginnen met de kansen: aan de maatschappelijke vraagkant is duidelijk sprake van een toenemende waardeering voor zorgverlening in een agrarische omgeving. De specifieke kwaliteiten van zorgverlening in een groene of agrarische omgeving worden in verband gebracht met het sociale, fysieke en mentale welzijn van uiteenlopende zorgcliënten. Naast een bijzondere zorgkwaliteit, kan zorglandbouw bovendien een positieve bijdrage leveren aan andere maatschappelijke behoeftes als differentiatie van zorgaanbod, verkorting van wachtlijsten, verminderde zorgkosten en een vitaal platteland (Elings *et al.*, 2004; Hassink *et al.*, 2007a).

Uit het geraadpleegde onderzoeksmateriaal komt tegelijkertijd naar voren dat het vooralsnog lastig blijkt om de bijzondere kwaliteit van zorglandbouw ook wetenschappelijk te onderbouwen. Het blijkt vooralsnog lastig om de meerwaarden opzichte van reguliere zorgverlening wetenschappelijk hard te maken, iets dat mede zou worden veroorzaakt door de grote diversiteit aan zorgbedrijven in termen van schaal, voorzieningen, doelgroepen, professionaliteit, etc. (Hassink, 2007a en b). Tegelijkertijd is eveneens duidelijk dat er binnen de zorglandbouw steeds meer aandacht bestaat voor professionalisering en kwaliteitsborging (Blom-Zandstra *et al.*, 2007). Dit komt onder andere tot uiting in het groeiend aantal regionale samenwerkingsverbanden van zorgboerderijen. De coöperatie Landzijde in Noord-Holland, waarin inmiddels bijna 100 zorgboerderijen participeren, is een fraai voorbeeld hoe samenwerking nieuwe verbindingen kan bewerkstelligen tussen vraag en aanbod (www.Landzijde.nl). Daarbij spelen discussie- en onderhandelings thema's als: hoe zorglandbouw op te schalen zonder haar specifieke kwaliteiten te verliezen? In hoeverre laten kwaliteitseisen vanuit de reguliere zorgwereld zich vertalen naar de zorglandbouw? Hoe cruciaal is behoud van agrarische karakter in relatie tot de specifieke zorgkwaliteiten? Hoe tegemoet te komen aan de zorginhoudelijke en methodische eisen van reguliere zorginstaties, etc. (De Jong & Migchels, 2008; Elings

TABEL 2.2

KANSSEN EN KNELPUNTEN VOOR DE ONTWIKKELING VAN DE ZORGLANDBOUW.

Kansen

- **Toenemende aandacht voor zorgverlening in agrarische / groene omgeving.**
- **Groeiende onderbouwing van meerwaarde zorglandbouw**
- **Groeiende aandacht voor professionaliteit en kwaliteit**
- **Verdere uitbouw intermediaire structuren**

Knelpunten

- **Overbrugging schaalverschillen reguliere zorg**
- **Gebrek aan bekendheid binnen reguliere zorgsector**
- **Veranderingen / onzekerheden in financiering structuren (bv AWBZ, WMO)**

et al., 2004). Overbrugging van schaal- en cultuurverschillen tussen landbouw en zorg, onbekendheid met zorglandbouw en gebrekkige onderbouwing van zorgkwaliteit claims, worden om dezelfde redenen als belangrijke knelpunten naar voren gebracht die verdere groei van de zorglandbouw kunnen belemmeren Blom-Zandstra et al. (2007). Een ander knelpunt dat regelmatig naar voren wordt gebracht betreft onzekere financieringsstructuren, zoals recentelijk ook te beluisteren op de Dag van de Zorglandbouw (april, 2009). Daarbij wordt vooral gedacht aan de uitwerking van de wijzigingen in de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ), vooralsnog de belangrijkste financieringsbron voor zorgbedrijven (www.landbouwzorg.nl). Het is momenteel nog steeds onduidelijk welke zorgpatiënten in de toekomst al dan niet op een zorgboerderij terecht kunnen met AWBZ-financiering. Ook de veranderende rol van gemeenten in het kader van de Wet Op de Maatschappelijke Ondersteuning (WMO) is hierbij van belang omdat delen van AWBZ-bevoegdheden in handen komen van gemeenten (Ecorys et al., 2009; Hassink et al., 2007b).

2.3 Agrarisch natuur- en landschapsbeheer

Agrarisch natuur- en landschapsbeheer, in de zin van een actieve beleidsmatige erkenning van de agrarische bijdrage aan natuur- en landschapskwaliteiten, kent

in Nederland een relatief lange traditie. Binnen de uitgebreide hoeveelheid literatuur rondom deze meer traditionele MFL spelen zich verschillende debatten af waaruit we een aantal relevante kansen en knelpunten hebben gedestilleerd, zoals samengevat in tabel 2.3.

Allereerst is er het materiaal rondom de vraagontwikkeling naar natuur- en landschap in Nederland. De maatschappelijke behoefte aan natuur- en landschap weer spiegelt zich in allerlei beleidsnota's en het groeiende onderzoeksmateriaal rondom de (verschillen in) natuurbeelden en waardering van landschap bij burgers, bewoners en bezoekers. Daaruit spreekt over het algemeen de nodige waardering over de bijdrage van agrarisch grondgebruik aan aanwezige natuur- en landschapswaarden (Reuding et al., 2006; Berends, 2002; Somers et al., 2004; Raad van het Landelijk Gebied, 2005).

Aan de aanbodskant is er het nodige materiaal rondom de bereidheid om beheermaatregelen in te passen in een agrarische bedrijfsvoering en de factoren die daarin een rol spelen. Als algemene conclusies komt daaruit naar voren dat de deelnamebereidheid aan agrarisch natuurbeheer in de loop der tijd is gegroeid, dat hieraan verschillende overwegingen aan ten grondslag liggen en dat de bedrijfstrategische betekenissen van agrarisch natuurbeheer aanzienlijk kan variëren (Oostindie & Broekhuizen, 1997; Van der Ham & Ypma, 2000; Leneman et al., 2006). Vaak is er sprake van een combinatie van drijfveren als persoonlijke betrokkenheid bij natuurbeheer, imago-overwegingen en maatregelen die zich redelijk eenvoudig laten inpassen in de bedrijfsvoering. Daarnaast wordt steeds duidelijker dat agrarisch natuur- en landschapsbeheer de meeste strategische betekenis krijgt op bedrijven die dit met andere MFL-activiteiten als agro-toerisme, streekproducten, educatie en zorg combineren en dus actief synergie-effecten weten te creëren waardoor 1 plus 1 niet langer 2, maar 3 wordt (Van der Ploeg & Spierings, 1999, Leneman et al., 2004; Hollander et al., 2004).

De beleidsmatige ondersteuning van agrarisch natuur- en landschapsbeheer is een derde relevant onderzoeksthema. Daarbij spelen meerdere debatten, waaronder de efficiëntie en effectiviteit van agrarisch natuurbeheer in relatie tot beheer door natuurorganisaties (Berends, 2002). Een ander debat betreft de zoektocht naar nieuwe of aanvullende beloningstelsels voor

TABEL 2.3

KANSEN EN KNELPUNTEN VOOR DE ONTWIKKELING VAN AGRARISCH NATUUR- EN LANDSCHAPSBEHEER.

Kansen

- Groeiende maatschappelijke vraag naar natuur- en landschapsbeheer
- Groeiende bedrijfsstrategische betekenis van agrarisch natuur- en landschapsbeheer
- Synergie-effecten met andere expressies MFL
- Groeiende aandacht voor nieuwe beleidsinstrumenten
- Groeiende aandacht gebiedsgericht samenwerking (ANV's, overheden, natuurorganisaties, etc.)

Knelpunten

- Behoeft aan versimpeling regelgeving / verlaging administratieve lasten
- Nog geringe continuïteit en zekerheid financieringsvormen
- Beperkingen vanuit Europese staatssteuntoets
- Behoeft aan nieuwe financiële instrumenten die het publieke en het private koppelen (baten vooral publiek, kosten privaat)
- Beperkt instrumentarium voor m.n. vergoeding van landschapsbeheer

agrarisch natuur- en landschapsbeheer. Het bestaande beleidsinstrumentarium is vooralsnog grotendeels gebaseerd op het principe van inkomstenderving ten opzichte van 'optimale' agrarische productieomstandigheden. Het bestaande beloningstelsels voor natuur- en landschapsbeheer wordt zeker niet altijd door agrariërs als stimulerend ervaren, naast het (vermeende) gebrekkige resultaat van bestaand beleid, een andere drijfveer voor inventarisaties naar meer marktconforme en resultaatgerichte beloningsvormen (Hansman *et al.*, 1999; Raad van het Landelijk Gebied, 2005;

Koomen *et al.*, 2002). Discussies rondom effectiviteit en efficiëntie en beloningstelsels weerspiegelen zich eveneens in een zoektocht naar alternatieve financieringsvormen voor groene en blauwe diensten vanuit de agrarische sector (Dekker, 2002; Terwan *et al.*, 2003; Stortelder *et al.*, 2005; Reuding *et al.*, 2006; Niemeijer, 2006; Van Bommel, 2007). Sinds 2007 biedt de Catalogus Groenblauwe Diensten extra mogelijkheden voor publieke financiering van agrarisch natuur- en landschapsbeheer binnen de kaders van de Europese staatssteuntoets (Moorsel *et al.*, 2007), een ontwikkeling die mede wordt gestimuleerd door een groeiend besef van de economische waarde van natuur- en landschap (Berends, 2002; Koomen, 2002; Donkers, 2006; Ministerie van LNV, 2006; Bos *et al.*, 2008). Daarnaast is er eveneens sprake van een groeiende belangstelling voor nieuwe private financieringsconstructies voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer, zoals o.a. blijkt uit de recente experimenten met landschapsveilingen (www.groenedoelen.nl). Vooralsnog blijft het echter nog onduidelijk in hoeverre dergelijke private financieringsconstructies kunnen uitgroeien tot betekenisvolle aanvullingen op bestaande publieke financiering van (agrarisch) natuur- en landschapsbeheer.

Dit brengt ons bij het belang van nieuwe samenwerkingsverbanden, zoals o.a. benadrukt in het nodige materiaal rondom de opkomst- en betekenis van Agrarische Natuurverenigingen (ANV's) in relatie belangbehartiging, professionalisering van agrarisch natuurbeheer, betere gebiedsgerichte samenwerking met andere beheerders, versimpeling van regelgeving, verlaging van administratieve lasten, continuïteit en zekerheid van beheer, gebiedsgerichte innovatie, etc. (Van der Ploeg & Renting, 2003; Oerlemans *et al.*, 2001 en 2004). Vanuit een breder en dynamisch perspectief op MFL blijkt bovendien dat ANV's soms een voortrekkersrol spelen in de ontwikkeling

van andere MFL-activiteiten en daarmee actief bijdragen aan verbreding, verdieping en versterking van MFL op gebiedsniveau, zo leert o.a. de recente geschiedenis in Laag-Holland, Alblasserwaard-Vijfheerenlanden en Groene Woud (Oerlemans *et al.*, 2006; www.denhaneker.nl).

2.4 Agro-toerisme

Agro-toerisme is een tweede MFL-activiteit die zich kenmerkt door een langere geschiedenis. Naast de traditionele minicamping, groepsaccommodatie en caravanstalling laat het aanbod aan agrotouristische voorzieningen de afgelopen decennia een steeds meer gevarieerd en gedifferentieerd beeld zien (Oostindie & Peters, 1994; Overbeek *et al.*, 2000; De Jong *et al.*, 2009). Inmiddels kennen we vrijwel allemaal uiteenlopende vormen van poldersport en creatieve verblijfsaccommodatie als: www.hooiberghutten.nl en www.boerenbed.nl.

TABEL 2.4
KANSEN EN KNELPUNTEN VOOR DE ONTWIKKELING VAN AGRO-TOERISME

Kansen

- **Specifieke nichemarkten binnen recreatieve vraagontwikkeling in algemene zin**
- **Extra belevingswaarde kleinschalig recreatief aanbod in agrarische / groene omgeving**
- **Groeiende aandacht voor gebiedsgerichte samenwerking / marketing / regiobranding**
- **Synergie-effecten met andere expressies plattelandstoerisme en MFL**

Knelpunten

- **Marktverzadigingstendensen in sommige regio's**
- **Nog steeds soms moeizame relaties met reguliere recreatiedernemers**
- **Geringe ontwikkelingsruimte binnen regelgeving**

Volgens meest recent onderzoekmateriaal is er, ondanks bepaalde verzadigingstendensen in de binnenlandse recreatieve vraagontwikkeling, zeker marktpotentieel voor agro-toerisme (Ecorys *et al.*, 2009). De belevingswaarde van kleinschalig recreatief aanbod in een agrarische omgeving blijkt uiteenlopende doelgroepen aan te spreken (Van Middelkoop & Abma, 2003; Veer & Tuunter, 2005; Van Loon & Berkers, 2008). De meeste groeimogelijkheden worden verwacht binnen het dagrecreatieve segment en in bepaalde nichemarkten van het verblijfssegment, mits het aanbod zich voldoende weet te onderscheiden (Ecorys *et al.*, 2009). Benutting van aanwezige

marktpotenties wordt wederom regelmatig in verband gebracht met het belang van samenwerking. Naast landelijke samenwerking binnen traditionele organisaties als De Vereniging van Kampeerboeren (VeKaBo) en Stichting Vrije Recreatie (SVR), zien we dat aanbieders van agro-toeristische activiteiten op gebiedsniveau steeds vaker samenwerking zoeken rondom de ontwikkeling van arrangementen, gezamenlijke promotie, marketing en –in toenemende mate– regio-branding in brede zin (Veer & Tuunter, 2005). Dat het aantal agro-toeristische samenwerkingsverbanden in Nederland de afgelopen decennia spectaculair is gegroeid laat zich o.a. illustreren aan de hand van volgende willekeurige selectie uit een groot aanbod aan websites: www.gastophetplatteland.nl; www.duinboeren.nl; www.denhaneker.nl; www.waddengoud.nl; www.groenewoud.nl; www.boerlevaer.nl; www.banket.org; www.debuorkerij.nl; www.hotel-boerenkamer.nl. Deze websites laten overigens eveneens zien dat het onderscheid tussen agro-toerisme en plattelandstoerisme, als breder begrip waarin beleving van platteland centraal staat niet altijd even helder is, mede omdat omvang en betekenis van agrarische activiteiten in de praktijk sterk kunnen variëren tussen aanbieders (Van der Aa *et al.*, 2006; www.hoevetoerisme.nl).

Gebiedsgerichte studies uit binnen en buitenland benadrukken wederom het belang van samenwerking en synergieontwikkeling om agro-toeristische potenties daadwerkelijk te realiseren (Brunori & Rossi, 2000; Sonneveld, 2007; Donkers, 2006). Zoals eerder vermeld, we hebben nog betrekkelijk weinig inzichten in hoeverre dergelijke synergie-effecten zich op regionaal niveau al daadwerkelijk manifesteren. Wel suggereert recent Alterra onderzoeksmateriaal rondom de ruimtelijke dichtheid aan MFL mogelijke verschillen van regio tot regio. Zo zien we bijvoorbeeld in Walcheren dat een relatief grote dichtheid aan agrarische bedrijven met verblijf- of dagrecreatie samen gaat met een relatief hoog percentage aan bedrijven dat zich bezig houden met huisverkoop (Jeurissen & Gies, 2009).

Regionale marktverzadiging, vooral rondom het klassieke agro-toeristische aanbod van mincamping en groepsaccommodatie, moeizame relaties met reguliere recreatieondernemers, en dus gebrek aan gebiedsgericht samenwerkingsvermogen, worden genoemd als knelpunten voor verdere groei (Veer & Tuunter, 2005). Daarnaast kunnen ontwikkelingsmogelijkheden door planologische kaders worden

belemmerd. Groeiende maatschappelijke aandacht voor MFL vertaalt zich niet altijd in ook extra planologische handelingsruimte voor functiecombinaties op agrarisch bedrijfsniveau (Berkers & Tuunter, 2002; Veeneklaas *et al.*, 2007). Wel is er sprake van een groeiende erkenning van bijbehorende problematiek en zoeken provincies en gemeentes naar nieuwe instrumenten nu bijvoorbeeld ook de Wet Openluchtrecreatie (WOT) niet langer van kracht is. Op verschillende niveaus (provincie, gemeente), lopen interessante experimenten waarin ontwikkelingsmogelijkheden worden gekoppeld aan bepaalde tegenprestaties in termen van behoud en versterking van landschappelijke en/of ruimtelijke kwaliteiten (Schoorlemmer *et al.*, 2006).

2.5 Streekproducten

Streekproducten maken binnen de Taskforce Multifunctionele Landbouw deel uit van uiteenlopende manieren om tot meer directe verbindingen te komen tussen producent en consument. Met streekproducten worden voedselproducten bedoeld met een sterke regionale binding wat betreft herkomst van grondstoffen en onderscheidend vermogen. Het begrip streekproducten wordt vaak onderverdeeld in boerderijproducten, boerengroep producten en streeklijnproducten (www.multifunctionelelandbouw.nl). Dat het begrip streekproduct in Nederland op uiteenlopende manieren wordt gebruikt is al enige tijd onderwerp van debat (Van der Meulen, 2006a, 2006b en 2006c). Het ontbreken van een eenduidige definitie verklaart mede waarom onderzoeksmateriaal naar de betekenis van streekproducten soms forse bandbreedtes aanhoudt wat betreft huidige marktomvang en toekomstige potenties (De Bruin & Oostindie, 2005; Ecorys *et al.* 2009; Roest *et al.*, 2009, Wolf *et al.*, 2004).

In onze analyse zoals samengevat in tabel 2.5 verwijzen we allereerst naar de betekenis van macrotrends als individualisering, globalisering, groeiende belangstelling voor gezondheid, duurzaamheid, identiteit, authenticiteit, etc. als drijvende krachten achter de groeiende differentiatie van voedselmarkten en de groeiende belangstelling voor streekproducten (Donkers *et al.*, 2006; Wolf *et al.*, 2006). Dit materiaal leert eveneens dat Nederland in deze ontwikkelingen zeker niet voorop loopt als gevolg van de relatief sterke agrarische modernisering gedurende de 2e helft van de 20e eeuw (beperkt aanbod) en onze specifieke voedselcultuur (relatief langzame groei in

vraagontwikkeling) (De Bruin & Oostindie, 2005; De Jong, 2009). Vanaf eind 80-er jaren van de vorige eeuw tekent zich echter ook in Nederland een hernieuwde belangstelling af voor streekeigen voedselproductie (Broekhuizen *et al.*, 1997). Sindsdien is er sprake van een groot aantal individuele en collectieve initiatieven om tot nieuwe verbindingen te komen met consumenten middels specifieke voedselkwaliteiten: (www.oosterwaarde.nl; www.erkendstreek-product.nl, www.vaneigenerf.nl, www.cederhof.nl; www.lekkerutregs.nl; www.vandeboer.nl; www.gezondegronden.nl etc.). De mate van succes van deze initiatieven laat aanzienlijke verschillen zien. Zo is Streekeigen Producten Nederland (SPN) er nog niet in geslaagd om de status van streekproducten in Nederland zodanig te beschermen dat consumenten duidelijkheid krijgen over wat dit wel of niet inhoud en producenten zich beschermt tegen imitatie- en reputatieschade. Anderzijds laat de Landwinkelcoöperatie zien hoe actieve en gerichte samenwerking zich kan vertalen in een duidelijke professionalisering van en groei in boerderijverkoop (www.landwinkel.nl). Als laatste succesfactor verwijzen we in onderstaande tabel opnieuw naar het belang van mogelijke synergie-effecten met andere MFL-activiteiten als natuur- en landschapsbeheer, agro-toerisme, zorg, boerderijeducatie, etc. die zich op uiteenlopende schaalniveaus (bedrijf, regio) kunnen vertalen in extra belevingswaarde voor de consument (Brunori & Rossi, 2000; Wiskerke & Roep, 2006; www.boerenbed.nl).

Beschikbaar onderzoeksmateriaal refereert daarnaast naar uiteenlopende knelpunten als gebrekkige vraagontwikkeling, onvoldoende professionaliteit of investeringsmogelijkheden en betrekkelijk weinig strategische ketenpartners in Nederland, mede als gevolg van schaalvergroting binnen de Nederlandse agribusiness (De Bruin & Oostindie, 2005; Ecorys *et al.*, 2009; Venema *et al.*, 2009). Als mogelijke oplossingsrichting wordt (wederom) gewezen op het belang van nieuwe verbindingen en samenwerkingsvormen. Daarbij wordt in de internationale literatuur steeds nadrukkelijk gewezen op het belang van een actieve betrokkenheid van publieke instellingen en stedelijke omgeving (Wiskerke, 2004; Marsden & Sonnino, 2008).

2.6 Boerderijeducatie

In tegenstelling tot voorgaande MFL-activiteiten vertegenwoordigt boerderijeducatie veel meer een jonge loot binnen de MFL. Dit

TABEL 2.5

KANSEN EN KNELPUNTEN VOOR DE ONTWIKKELING VAN STREEKPRODUCTEN .

Kansen

- **Differentiërende voedselmarkten in algemene zin**
- **Groeiende belangstelling identiteit / authenticiteit / streekeigenheid**
- **Groeiende professionaliteit producenten (assortimentsverbreding, collectieve marketing, training, ketengerichte samenwerking, etc.)**
- **Nieuwe verbindingen met publieke instellingen/ stedelijke omgeving**
- **Synergie-effecten andere expressies MFL**

Knelpunten

- **Geringe dynamiek in markt (?)**
- **Gebrekkig samenwerkingsvermogen / ontbreken van strategische ketenpartners**
- **Belemmeringen vanuit wet- en regelgeving (hygiëne, vestiging, voedselveiligheid)**

betekent o.a. dat beschikbare literatuur nog relatief beperkt is. Daaruit valt allereerst te distilleren dat boerderijeducatie inspeelt in op de groeiende maatschappelijke belangstelling voor onderwijs op locatie, groeneducatie, gezonde voeding en gezondheid (Vrienden van het platteland, 2006; De Jong & Migchels, 2008). Ander materiaal brengt de meerwaarde van boerderijeducatie in kaart rondom specifieke thema's als kennis over en waardering voor planten, dieren en voedselproductie. Ook wordt verwezen naar mogelijke positieve invloed op kinderen die binnen een klassieke schoolomgeving niet goed tot hun recht komen wat betreft taal- en rekenvaardigheden, zelfvertrouwen, etc. (Hassink *et al.* 2009).

Aan de aanbodzijde is bekend dat steeds meer agrarische bedrijven interesse hebben in educatieactiviteiten (Roest *et al.*, 2009). De meesten richten zich daarbij op kinderen in het basisonderwijs met activiteiten die variëren van een eenmalige rondleiding of bezoek tot het frequenter meewerken op de boerderij gedurende langere periodes. Daarbij laat zich ook rondom deze MFL-activiteit een groeiende aandacht onderscheiden voor professionaliteit, kwaliteit en samenwerking om boerderijeducatie breed te promoten als een zinvolle en aantrekkelijke aanvulling op het huidige onderwijsaanbod (Haubenhof *et al.*, 2008). De Stichting Educatief Platteland speelt hierin een belangrijke rol door het initiëren en coördineren van educatieve projecten en de ontwikkeling van een kwaliteitssysteem (www.educatiefplatteland.nl). In samen-

werking met de LTO Nederland en Stichting Vrienden van het Platteland binnen het Platform Boerderijeducatie heeft de Stichting recent het educatieproject 'Met de klas de boer op' ontwikkeld met deelname van uitsluitend gecertificeerde bedrijven (www.metdeklasdeboerop.nl).

TABEL 2.6

KANSEN EN KNELPUNTEN VOOR DE ONTWIKKELING VAN BOERDERIJEDUCATIE.

Kansen

- **Maatschappelijke belangstelling natuur- en voedsel educatie in algemene zin**
- **Groeiende erkenning van meerwaarde 'educatie op locatie'**
- **Start Platform Boerderijeducatie**
- **Uitstraling landelijk project 'De boerderschool'**
- **Groei interesse voor opzetten 'stadsboerderijen' met een expliciet educatie-element (aanbod 'om de hoek')**

Knelpunten

- **Nog geringe aandacht, verankering in het onderwijs (implementatie van boerderijeducatie in leerplannen basisonderwijs, voortgezet onderwijs, speciaal onderwijs, etc.)**
- **Nog gebrekkige financieringsmogelijkheden binnen onderwijs / concurrentie NME**
- **Verzekeringstechnische onzekerheden/ onduidelijkheden**

TABEL 2.7

KANSEN EN KNELPUNTEN VOOR DE ONTWIKKELING VAN AGRARISCHE KINDEROPVANG.

Kansen

- **Groeiende vraag naar kinderopvang in algemene zin**
- **Bijzondere belangstelling voor kinderopvang in groene / agrarische omgeving**
- **Professionalisering via samenwerking (binnen VAK) met andere partijen (provincies, gemeenten, werkgevers, brancheorganisaties, etc.)**
- **Nieuwe kansen binnen ontwikkelingen naar 'brede scholen'?**

Knelpunten

- **Relatief onbekendheid van agrarische kinderopvang**
- **Wet- en regelgeving**

Naast deze positieve dynamiek wijst het beschikbare onderzoeksmateriaal eveneens op een aantal knelpunten. Zo zou boerderijeducatie nog relatief sterk aanbodgericht zijn, dus vooral vanuit de landbouw aangestuurd, terwijl meest succesvolle initiatieven juist vanuit het onderwijs zouden worden geïnitieerd, zoals bijvoorbeeld zou blijken uit het initiatief De Boerderschool (Haubehofer *et al.*, 2008). Dit initiatief laat zich

inspireren door het succes van de 'Levende School' in Noorwegen waarin door middel van boerderijkoppels langdurige relaties worden gecreëerd tussen onderwijs en landbouw (www.boerderschool.nl). Vooral nog zou het moeilijk zijn om dergelijke langdurige relaties ook in Nederland van de grond te krijgen. Educatiebedrijven zien een belangrijke rol weggelegd voor de ministeries van LNV en OC&W om hierin verandering te brengen. Ook zou er op rijksniveau meer aandacht moeten worden besteed aan een aantal verzekeringstechnische onduidelijkheden rondom boerderijeducatie (Haubehofer *et al.*, 2008).

2.7 Agrarische kinderopvang

Agrarische kinderopvang betreft een tweede relatief jonge MFL-activiteit. In het verlengde van boerderijeducatie, speelt ook agrarische kinderopvang actief in op de groeiende maatschappelijke aandacht voor en erkenning van de positieve effecten van een groene en agrarische omgeving (Langers *et al.*, 2008; Roest *et al.*, 2009). Buitenlucht, contact met dieren, planten en landbouw, al deze thema's worden in verband gebracht met de bijzondere kwaliteiten van agrarische kinderopvang (De Jong & Migchels, 2008; www.agrarischekinderopvang.nl). De groeiende vraag naar kinderopvang in algemene zin en door onderwijsontwikkelingen als de 'Brede School' worden eveneens als stimulerende factoren genoemd (Ecorys *et al.*, 2009; www.bredeschool.nl).

Aan de aanbods kant zien we dat de agrarische vrouw veelal de cruciale drijvende kracht is achter de start van kinderopvang op een agrarisch bedrijf, al dan niet vanwege gelijksoortige eerdere beroepservaring en in overeenstemming met de bevindingen rondom andere MFL-activiteiten met een al langere traditie. Ofwel, ook rondom agrarische kinderopvang zijn bedrijfskenmerken veelal minder doorslaggevend dan de veranderende rol en ambities van vrouwen binnen het agrarische gezinsbedrijf (De Rooij *et al.*, 1995; Van der Ploeg & Spierings, 1999; Bock, 2004 en 2006).

Agrarische kinderopvang wordt sinds 2008 actief ondersteund vanuit De Verenigde Agrarische Kinderopvang (VAK). Naast praktische ondersteuning bij het opzetten van kinderopvang, biedt het VAK eveneens hulp bij het aangaan en onderhouden van contacten met gemeenten, provincies, werkgevers en brancheorganisaties, mede omdat deze veelal nog weinig bekend zijn

met agrarische kinderopvang (Langers *et al.*, 2008). Om die reden concluderen andere publicaties dat de huidige aanbieders van agrarische kinderopvang zich nog nadrukkelijker gezamenlijk zouden moeten profileren als een aantrekkelijke aanvulling op het bestaande aanbod aan kinderopvang. De VAK zou hierin een belangrijke

rol kunnen spelen, al wordt tegelijkertijd gewaarschuwd voor de mogelijke nadelen van vroegtijdige institutionalisering in relatie tot behoud van diversiteit in aanbod. Tenslotte, bestaande wet- en regelgeving vormt ook voor boerderijeducatie een knelpunt dat meerdere malen naar voren wordt gebracht (Langers *et al.*, 2008; Ecorys *et al.*, 2009).

3. Afsluitend

De eerste fase van het onderzoek 'Dynamiek en Robuustheid van Multifunctionele Landbouw' leert allereerst dat het beschikbare onderzoeksmateriaal rondom MFL inmiddels omvangrijk is en er zeer zeker het nodige bekend is omtrent relevante ontwikkelingen aan vraag- en aanbodzijde, bijbehorende kansen en knelpunten en meest cruciale succes- en faalfactoren. In aanvulling op eerdere analyse op basis van uiteenlopende relevante dimensies, hebben we MFL perspectieven eveneens proberen te begrijpen als de wisselwerking tussen:

- veranderende maatschappelijke behoeftes ten aanzien van landbouw en platteland;
- individueel en collectieve vermogen binnen de agrarische sector om actief in te spelen op nieuwe maatschappelijke behoeftes middels nieuwe verbindingen en samenwerkingsverbanden;

- institutionele capaciteit om dit vermogen actief te faciliteren en te ondersteunen. Een wisselwerking die zich op uiteenlopende schaalniveaus (bedrijf, regio, landelijk) en meer of minder MFL breed laat analyseren. Onze inventarisatie leert eveneens dat beschikbaar onderzoeksmateriaal zich vooral heeft geconcentreerd op lagere (nieuwe bedrijfspectieven) en hogere (landelijke perspectieven) schaalniveaus en specifieke MFL-activiteiten. Het inzicht in perspectieven, respectievelijk belemmeringen van MFL in brede zin op regionaal schaalniveau is nog veel beperkter, zoals we ook concluderen in deel II: het discussiestuk rondom de maatschappelijke meerwaarde van MFL. Vandaar het idee om in de verdere onderzoeksactiviteiten de nodige aandacht te besteden aan het regionale schaalniveau.

Deel 2

Discussiestuk Maatschappelijke Meerwaarde Multifunctionele Landbouw

4. Maatschappelijke meerwaarde multifunctionele landbouw

4.1 Introductie

Het blijkt een lastige opgave om een eenduidig antwoord te geven op de vraag wat is de maatschappelijke meerwaarde van MFL? De eerste expertbijeenkomst met WUR onderzoekers leert dat deze vanuit hun eigen onderzoekservaringen een scala aan (potentiële) meerwaardes van MFL kunnen benoemen, maar ook dat kennis en inzichten rondom de maatschappelijke meerwaarde van MFL vooralsnog gefragmenteerd is. Sommige deelnemers geven bovendien de voorkeur aan het begrip maatschappelijke betekenis omdat dit minder het probleem zou oproepen van: meerwaarde in vergelijking tot wat? Ook zou het begrip maatschappelijke betekenis explicieter openstaan voor mogelijke negatieve effecten van MFL. Anderen benadrukken dat ook een begrip als maatschappelijke betekenis van MFL altijd in relatie tot iets anders zal moeten worden geduid. In dit discussiestuk willen we dit allereerst illustreren aan de hand van een meer algemene beschouwing rondom de meerwaarde van MFL (§4.2). Vervolgens gaan we in §4.3 hierop nader in aan de hand van een aantal specifieke aandachtsvelden: 1) MFL-activiteiten; 2) perspectief voor agrarische

bedrijfsontwikkeling; 3) sectorale belangen en 4) gebiedsspecifieke kenmerken.

Als geheel beogen we daarmee te laten zien dat de MFL-praktijk de laatste jaren volop in ontwikkeling is. Het zelfde geldt voor het inhoudelijke inzicht in MFL, al ontbreekt het tegelijkertijd op sommige vlakken nog aan passende gegevens en analyses. In dit discussiestuk zijn de ideeën over deze nog te exploreren thema's wellicht ook van groter belang dan de precieze analyses en standpunten van de auteurs.

4.2 Het begrip maatschappelijke meerwaarde

4.2.1 Meerwaarde, een relatief begrip

Het begrip 'meerwaarde' geeft aan dat het om een waarde gaat ten opzichte van iets anders. Bijvoorbeeld, tijdens de expertbijeenkomst 'maatschappelijke meerwaarde van multifunctionele landbouw' zijn enkele aspecten van de meerwaarde van zorglandbouw benoemd: grotere keuzevrijheid cliënten, voor een deel van de zorgvragers biedt het perspectief op een hogere levenskwaliteit, goedkopere zorg, kortere wachtlijsten, minder eenzaamheid, minder gedragspro-

blemen bij sommige groepen kinderen met gedragsproblemen etc. etc. Deze elementen betreffen alle een vergelijking ten opzichte van de reguliere zorg (althans wat tot dan toe als regulier werd gezien en opgevat). Daarnaast is er een meerwaarde voor de zorg aanbiedende ondernemers/partners: extra inkomen, meer werkplezier, extra werkgelegenheid, etc. etc. ten opzichte van (wat gezien wordt als) gangbare landbouw. Bij MFL is telkens de vraag of de combinatie van landbouw met een andere activiteit meer waarde heeft dan de optelsom van de waarde van twee gespecialiseerd uitgevoerde activiteiten. Die meerwaarde moet er niet alleen zijn voor de landbouw, maar zeker ook bezien vanuit de andere activiteiten (zorg, natuurbeheer etc.).

Wat als meerwaarde van multifunctionele landbouw kan worden aangemerkt is altijd relatief en tijd-, plaats- en contextgebonden en derhalve ook aan verandering onderhevig. Veel MFL-initiatieven zijn ook een reactie op 'gangbare ontwikkelingen' en kunnen mede vanuit die ontwikkeling worden verklaard. Globalisering is, zeker in de landbouw, een van de belangrijke kenmerken van veel moderne instituties. Grote (veelal multinationale) ondernemingen eigenen zich een steeds groter deel van de toegevoegde waarde in de voedselketen toe en het percentage toegevoegde waarde dat 'op het boeren' terecht komt wordt steeds geringer, bijvoorbeeld akkerbouw 13 %, intensieve veehouderij 6% (agrotekten inclusief supermarkten). De tendens is dat de rol en de positie van de primaire landbouw steeds geringer worden. Maar er zijn ook andere drijvende krachten: vele actoren zoeken naar mechanismes om een balans te creëren die bij hen past, waarin de lokale resources worden gebruikt om meer controle te verkrijgen over hun bedrijf en dat tegelijkertijd meer rendabel te maken. Door de eigen resources te behouden, gebruiken, reproduceren en te vernieuwen wordt enige afstand en onderscheiding ten opzichte van 'het globale' gecreëerd. Deze initiatieven kunnen niet worden begrepen en geanalyseerd los van de 'algemene trend'. Zo kan bijvoorbeeld worden gesteld dat des te meer de landbouwmarkten globaliseren, de landbouw uniformer wordt, de producten meer industrieel bewerkt en anoniemer en de afzetstructuren grootschaliger (toename van de macht van supermarkten), des te meer ruimte er op de markt is voor bijvoorbeeld onderscheidende 'streekproducten' en des te groter de prikkel is voor producenten om deze te gaan produceren en zelf te vermark-

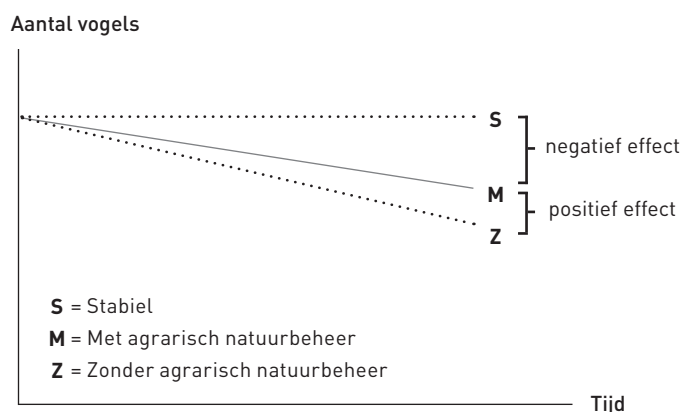
ten (voorwaartse integratie): globalisatie en re-lokalisatie zijn twee kanten van dezelfde medaille¹. Belangrijke drijfveren voor MFL zijn dan ook o.a. het zich toe-eigenen van een groter deel van de toegevoegde waarde en greep op de productie en ontwikkeling van het eigen bedrijf. Een vergelijkbare redenering kan worden ontwikkeld aangaande gebiedsontwikkeling en rurale vs. urbane ontwikkeling (met urbane ontwikkeling als centrale dominerende kracht)².

4.2.2 Welk referentiepunt?

Moet de meerwaarde van MFL immer t.o.v. 'iets anders' worden geformuleerd, een ander probleem is dat de meerwaarde ook inhoudelijk veelal betwistbaar is en niet objectief vaststelbaar; ten opzichte van wat bepaal je de meerwaarde, het referentiepunt ligt niet vast. Een illustratie hiervan kunnen we vinden in het debat rondom agrarisch natuurbeheer. Hierbij spelen twee belangrijke problemen: a) wat is het 'technisch-ecologische' effect van agrarisch natuurbeheer en b) welke natuur willen we?

Aan een concrete discussie over een onderzoek dat de effecten van agrarisch natuurbeheer in een gebied diende te monitoren kunnen we volgende voorbeeld ontleen (zie de figuur)³.

EFFECT AGRARISCH NATUURBEHEER



In een bepaald gebied met agrarisch natuurbeheer werd het aantal weidevogels in de tijd gevolgd: dat is lijn M. Op het eerste gezicht lijkt er een negatief effect omdat er afname van het aantal vogels is waargenomen, dat is het verschil tussen de lijnen S (stabiele situatie) en M (werkelijke situatie met agrarisch natuurbeheer). Echter, mede op grond van resultaten uit andere gebieden zonder agrarisch natuurbeheer, zou er een andere inschatting gemaakt kunnen worden.

Waarschijnlijk zou zonder agrarisch natuurbeheer de lijn Z werkelijkheid zijn geworden. Als dat zo zou zijn is er ondanks het afnemen van het aantal vogels een positief effect van agrarisch natuurbeheer: verschil tussen lijnen M en Z.

Het probleem is natuurlijk dat er omtrent deze vergelijking allerlei onzekerheden kleven. Daarnaast kunnen er ook nog andere vergelijkingen worden gemaakt, bijvoorbeeld wat zou het resultaat geweest zijn als Staatsbosbeheer het gebied had beheerd? Ook bij die vergelijking spelen onzekerheden, zowel 'technische', maar ook de verhouding tot andere referentiepunten dan alleen het aantal vogels van een bepaalde soort. Willen we bijvoorbeeld in Waterland en Eilandspolder of in Gaasterland de natuur zoals Staatsbosbeheer en/of Natuurmonumenten die wil hebben of de natuur die de recreërende stadsbewoner (Amsterdam, Zaanstad, Purmerend, Alkmaar) die graag ziet (als dat al bekend is). Daarnaast komen in een debat hierover al gauw allerlei andere relevante aspecten naar voren; bijvoorbeeld de relatie tussen resultaat en de kosten, de relatie met het voortbestaan van boerderijen die ook andere positieve bijdragen leveren aan de aantrekkelijkheid en de economie van het gebied, etcetera, etcetera. Oftewel, naast de bovengenoemde technische discussie met al zijn merites, bestaat ook het probleem dat er altijd meerdere referentiepunten gehanteerd kunnen worden en dat 'meerwaarde' bezien vanuit het ene referentiepunt op gespannen voet kan staan met die bezien vanuit een ander referentiepunt.

Deze illustratie dat meerwaarde inhoudelijk immer bediscussieerbaar en moeilijk objectief vaststelbaar is kan moeiteloos worden aangevuld met vele andere voorbeelden.

4.2.3 Ontwikkeling en onderontwikkeling: twee kanten van dezelfde medaille?

Een mooi voorbeeld van een gebied waar MFL meerwaarde heeft is Toscane: de combinatie van agro-toerisme, huisverkoop van onder andere wijn en olijfolie, de wijnroutes, de gecreëerde en gereproduceerde visuele aantrekkelijkheid (boerderijen, zonnebloemvelden, wijngaarden) van het rurale gebied etcetera en de positieve wederzijdse wisselwerking met het urbane toerisme en de restaurant- en hotelsector vertegenwoordigen een duidelijke en onbetwiste meerwaarde die hier niet verder uitgelegd hoeft te worden. Het is evenwel ook zo dat niet elk gebied kan zijn zoals

Toscane; de sterke concurrentiekracht en sterke ontwikkeling van Toscane impliceert wellicht ook relatieve onderontwikkeling van andere gebieden. In sommige gevallen zijn ontwikkeling en onderontwikkeling twee zijden van dezelfde medaille. In sommige gevallen kan MFL sowieso een meerwaarde vertegenwoordigen (win-win situatie), maar in andere gevallen is er sprake van een win-verlies situatie (substitutie-effect). Zeker als het om de ontwikkeling van gebieden gaat is dit een relevant punt waar echter nog weinig inzichten over ontwikkeld zijn.

4.2.4 Vraagarticulatie, een slecht ontgonnen terrein

Bij pogingen om aan te geven wat 'de maatschappelijke meerwaarde van MFL' is of zou kunnen zijn komt direct de vraag naar boven 'wat de maatschappij wil'. Wat iets 'waard' is, dat moet immers worden aangegeven door 'de vrager', d.w.z. door de maatschappij, de consument, de burger, de klant⁴. De praktijk van MFL, met zijn vele gezichten en verschillende soorten activiteiten, kan worden gezien als een nieuw aanbod voor nieuwe vragen vanuit de maatschappij. MFL en plattelandsontwikkeling in het algemeen kan worden gezien als zoektocht naar mogelijkheden om als aanbieder op nieuwe vragen in te spelen, om nieuwe 'product-markt-combinaties' tot stand te brengen. Daarbij moet 'markt' heel breed worden opgevat; naast markten voor producten en diensten die direct leverbaar en verkoopbaar zijn aan consumenten zijn er ook 'markten' voor landschap, natuur, en andere collectieve goederen⁵. De aandacht in onderzoek is tot nu toe merendeels gericht op de 'aanbodskant' vanuit een veelal impliciete veronderstelling dat er maatschappelijk meerwaarde geleverd wordt; immers anders zouden de producten niet worden afgenomen en betaald. Natuurlijk hebben ontwikkelingen aan de aanbodskant ook maatschappelijke positieve effecten (in de zin van extra inkomen, extra werkgelegenheid, toegenomen werkplezier e.d.) maar dat is slechts een deel van het verhaal. Er is wel steeds meer onderzoek waarbij bepaalde kanten van de vraag in beeld worden gebracht (percepties van consumenten, recreanten, burgers e.d.), maar dat is vooralsnog fragmentarisch en partieel. Om aan te sluiten bij hetgeen al zijdelings is genoemd bij het voorbeeld van agrarisch natuurbeheer: wat bijvoorbeeld de bewoners van de noordelijke Randstad voor een soort ruraal gebied willen en of dat wel of niet past bij het ruimtelijke- en natuurbeleid dat voor het

gebied is geformuleerd is een vooralsnog onbeantwoorde vraag.

Het articuleren van de (nieuwe) maatschappelijke vraag/vragen is van groot belang voor de ontwikkeling van landbouw en gebiedsontwikkeling. Op zichzelf is het een volstrekt normale zaak dat als de maatschappij verandert, en dus ook aan 'de vraagkant' allerlei veranderingen optreden, 'de aanbodskant' daarop reageert. Was na WOII de voedselzekerheid een belangrijk maatschappelijk doel, momenteel worden andere maatschappelijke behoeften urgent. Zeker in een sterk urbaniserende samenleving als de Nederlandse zijn 'nieuwe vragen' die gelden richting landbouw en platteland sterk en legitiem. Het is logisch en een proces van alle tijden dat boerenbedrijven als 'aanbods-partij' inspelen op deze nieuwe vragen. En de maatschappij zal blijven veranderen, de vraag zal blijven veranderen. Het MFL-debat kan worden gezien als één van de uitingen van een continue vermaatschappelijking van de landbouwbeoefening. Tijdens de eerste expertbijeenkomst van het project 'Dynamiek Multifunctionele landbouw' (18-6-2009, verslag Pieter Seuneke) kwam dan ook naar voren dat de maatschappelijke meerwaarde van MFL vooral ligt in allerlei 'nieuwe verbindingen', veelsoortig van aard, tussen boer en burger, boer en consument, landbouw en plattelandseconomie als geheel, stad en platteland e.d. en dat derhalve MFL op uiteenlopende wijze een bijdrage levert aan de 'maatschappelijke reïntegratie' van de Nederlandse landbouw.

4.2.5 MFL naar een nieuwe locatiegebondenheid

Landbouw kan vele gezichten hebben; het is een specifieke combinatie van ondernemer (voorkeuren, vaardigheden, kenmerken bestaande bedrijf e.d.), omstandigheden (grondprijs, ruimtelijke ordening, nabijheid van consumenten, etc.) en maatschappelijke vragen. (dichtbij of ver van de stad, kenmerken van de plek, etc.) die de meest geëigende product-markt combinaties bepaalt. Een relevante maar moeilijke vraag is de relatie tussen locatie/gebied en bedrijfsstrategie. Op zichzelf, in een tijdperk van globalisering, kan voedsel overall vandaan komen (asperges uit Peru, graan uit de VS, vlees uit Argentinië, etc.). Het is niet langer nodig om voedsel in de buurt van steden te produceren (zoals verondersteld in het klassieke Von Thünen-model; concentrische gebieden rondom grote centra van consumptie: groenteteelt

en melkveehouderij in de binnenste cirkels, graanteelt en vleesproductie in de buitenste cirkels). Sommige vormen van gespecialiseerde landbouw minimaliseren zelfs de contacten met de stad/stedelingen (bijv. i.v.m. hygiëne-regelgeving, om ruimtelijke ordenings beperkingen te vermijden etc.). Een dergelijke geografische ordening geldt niet meer. Beschouwen we echter publieke goederen die geleverd worden door landbouw (landschap, biodiversiteit, toegankelijkheid), dan lijkt het Von Thünen-model nog toepasbaar. Landschappen en aantrekkelijke natuurlijke waarden zijn, zoals het wordt genoemd, 'non-importables'. Hun locatie doet er toe en derhalve ook de locatie van landbouw in zover deze actief zulke 'non-importables' verschaft (en dus 'multifunctioneel' is). Hetzelfde geldt voor brede scala aan nieuwe producten en diensten die tegemoet komen aan de nieuw maatschappelijke vragen van de steden (recreatie faciliteiten, zorg, regionale specialiteiten en andere vormen van 'beleving'). De vraag en het aanbod van dergelijke nieuwe publieke en private goederen en diensten definiëren en vormen in toenemende mate gebieden. Sommige vormen van landbouw passen in gebieden rondom steden of in historisch aantrekkelijke gebieden (en zijn daar nodig), andere vormen van landbouw zijn niet locatie-specifiek en kunnen derhalve 'mobiel' zijn (Van der Ploeg et al, 2008). In een urbaniserende samenleving waarin allerlei nieuwe vragen opkomen is een multifunctioneel gebruik van grond ook begrijpelijk, wenselijk en logisch. Zo wordt bijvoorbeeld de functie van het gebied Laag Holland (en de landbouw aldaar) vooral gedefinieerd vanuit de betekenis voor de gehele noordelijke Randstad (Provincie Noord Holland, 2007). Naast een individuele ondernemersschapsdimensie (aanbodskant) heeft MFL ook een sterke vraagdimensie die ook locatie-specifiek is. Maar welke soort landbouw nou wel of niet op welke plek wel of niet past, daarover is een debat gaande dat vooralsnog nog lang niet uitgekristalliseerd is. Dat kan ook niet. Zoals aangegeven is vraagarticulatie een slecht ontgonnen terrein en 'het aanbod' en de benodigde nieuwe structuren (samenwerking, ondersteuning, financiering e.d.) zijn nog volop in ontwikkeling. Dat wil zeggen dat er nog veel ruimte en potentie is voor nieuwe ontwerpen en nieuwe oplossingen (met de daarin opgesloten nu nog onbekende mogelijkheden, product-markt combinaties, nieuwe technologieën, etc.)⁶.

4.2.6 Adaptatievermogen; indirecte meerwaarde

De maatschappij verandert continu, de vermaatschappelijking van de landbouw is een doorgaand proces en de 'maatschappelijke re-integratie' van de landbouw is dan ook nooit klaar. Een belangrijke 'succesfactor' voor MFL is dan ook het 'aanpassingsvermogen' dat de gezamenlijke ondernemers ten toon spreiden. Enkele opvallende observaties, onder andere in de groep van bij het project betrokken experts, zijn onder andere:

- Iedereen die ergens aan begint heeft een soort 'plan', De MFL-praktijk leert dat het plan in de loop van de tijd/uitvoering altijd verandert en wordt aangepast door het voortdurend opdoen van nieuwe inzichten vooral voortkomend uit de nieuwe contacten die worden opgedaan. Dat leidt ertoe dat bij de ondernemers in kwestie de rol van het plan anders wordt en van karakter verandert: het wordt minder gedetailleerd en algemener van karakter. De betrokken boeren gaan strategischer denken (en minder projectmatig).

- De MFL-ondernemers en hun partners denken steeds meer in termen van kansen, ontwikkelen een steeds bredere blik op ontwikkelingen in de maatschappij. De praktijk laat zien dat vaak wordt begonnen met een bepaalde nieuwe activiteit en dat in de loop van de tijd daar weer andere nieuwe activiteiten bijkomen: van het één komt vaak ook het ander, er is sprake van een continue zoektocht naar nieuwe mogelijkheden waarbij het creëren van synergie tussen de verschillende activiteiten (een wederzijds positief effect van de afzonderlijke activiteiten t.o.v. elkaar) een belangrijke succesfactor is.

- De rol van geld verandert. Men gaat anders rekenen; de rekensom vooraf is minder gedetailleerd, de beslissing om 'iets nieuws' te gaan doen is meer gebaseerd op een specifiek eigen strategische inschatting van de kansen en mogelijkheden en minder op een precieze rekensom. Geld wordt steeds meer gezien als een middel en minder als doel. Het succes van de activiteit wordt vooral als een resultante gezien van de kwaliteit van de eigen inzet⁷.

Tezamen impliceren deze punten een toegenomen adaptatievermogen / aanpassingsvermogen om in te spelen op nieuwe mogelijkheden. Dit 'leereffect' is een belangrijke indirecte meerwaarde van MFL omdat het vermogen om de aanwezige potenties in de toekomst te benutten daardoor wordt vergroot.

4.3 Specifieke aandachtsvelden

4.3.1 MFL-activiteiten

MFL-activiteiten omvatten zowel nieuwe bedrijvigheid in combinatie met agrarische activiteiten als wel de herwaardering van activiteiten van oudsher geïntegreerd in agrarische bedrijvigheid zoals natuur- en landschapsbeheer. De Taskforce MFL onderscheidt, naast natuur- en landschapsbeheer, zorg, educatie, kinderopvang, toerisme en streekproducten als karakteristieke MFL-activiteiten⁸. Over de potentiële maatschappelijke meerwaarde van deze activiteiten bestaat weinig controverse. Denk bijvoorbeeld aan uiteenlopende positieve effecten van zorglandbouw in de vorm van een betere gezondheid, grotere keuzevrijheid van cliënten, verkorten van wachtlijsten, ontlasten van mantelzorg, etc. Rondom alle afzonderlijke MFL-activiteiten laten zich soortgelijke positieve effecten benoemen welke zich laten begrijpen als meer of minder hechte nieuwe verbindingen tussen landbouw en maatschappij. Zo kunnen consumenten voedsel via een boerderijwinkel aanschaffen om daarmee de verbinding tussen voedselproductie en consumptie te herstellen, maar ook via een aandeel in bijvoorbeeld een Pergola bedrijf, wat tot een beduidend sterkere nieuwe verbinding leidt. MFL-activiteiten leveren met andere woorden elk op hun eigen wijze een bijdrage aan de 'maatschappelijke re-integratie' van de Nederlandse landbouw door middel van nieuwe verbindingen tussen producent en consument, boer en burger, stad en platteland, agrarische bedrijvigheid en plattelandseconomie, landbouw en ecologie, etc. Of afzonderlijke MFL-activiteiten daar ook al daadwerkelijk in weten te slagen is meer onderwerp van discussie. Vooral de meerwaarde van agrarisch natuurbeheer ligt regelmatig onder vuur, mede vanwege verschillen in natuurbeelden. Ook valt soms te beluisteren dat Nederlandse streekproducten zo goed als verdwenen zijn als gevolg van decennia van agrarische modernisering en daarom weinig om het lijf zouden hebben. Het zijn slechts enkele voorbeelden van kritische geluiden rondom MFL-activiteiten ter illustratie van het bredere debat in Nederland over belang, betekenis en bijdrage van landbouw aan duurzame plattelandsontwikkeling. Een debat dat zich deels ook weerspiegelt in de afbakening van MFL-activiteiten. Op voorhand is niet te voorspellen wat de (gewenste) ontwikkeling per activiteit is (dat geldt voor de door de Taskforce benoemde activiteiten, maar ook voor allerlei andere activiteiten die mogelijk

een bijdrage aan MFL kunnen leveren). Een al te snelle en makkelijke operationalisering en fixatie van MFL (wat het is en moet zijn) is niet mogelijk. Er is geen 'simpel' en eenduidig ontwikkelingsperspectief van de landbouw. We zitten in een situatie waarin twee relevante parameters volop aan debat en verandering onderhevig zijn: de doelen en de middelen. Zouden we weten in welke richting de landbouw zich zou moeten ontwikkelen (biologisch, gespecialiseerd, multifunctioneel [economy of scope], grootschalig [economy of scale], kleinschalig, industrieel of ???) dan zijn de middelen veelal nog problematisch. Kiezen we voor de middelen (lokaal-ambachtelijke kennis, duurzaam produceren middels geavanceerde technologische systemen en verdere ont koppeling van de natuur [gesloten teeltsystemen e.d.], duurzaam produceren door juist meer aan te sluiten bij natuurlijke systemen, e.d.), dan variëren nog steeds de doelen. De kunst is een situatie te creëren waarin een analyse van de middelen, een evaluatie van de doelen en een kritische confrontatie van beiden mogelijk wordt: dat is moeilijk en kost tijd. De opstelling 'laat 1000 bloemen bloeien' kan vooralsnog begrijpelijk en raadzaam zijn, na verloop van tijd zullen er in vele situaties nieuwe 'keuzes' gemaakt moeten worden (bijv. aangaande [on]-acceptabele activiteiten in een gebied, t.a.v. institutionele structuren, marktstrategieën van [deel]-sectoren, etc.), verschillendsoortige ontwikkelingen niet samengaan e.d. (voor sommige strategieën positief, voor andere negatief; zoals bijv. nu al duidelijk is dat in Waterland en de Eilandspolder een bepaald soort landbouw niet past).

4.3.2 Perspectief voor agrarische bedrijfsontwikkeling

Kan MFL een wezenlijke bijdrage leveren aan inkomensvorming op agrarische bedrijven en daarmee ook op langere termijn agrarische activiteiten in stand houden? We weten inmiddels dat MFL-ondernemers meer uitdaging, zingeving en lol in hun werk ervaren en dat MFL specifieke ondernemerskwaliteiten vergt die anders zijn dan voor 'gangbare' agrarische ontwikkeling. Ook krijgen we zo langzamerhand groeiend inzicht in de bedrijfseconomische betekenis van MFL in termen van inkomensvorming en marktpotenties. Vooral internationale literatuur laat zien dat de dynamiek van MFL bedrijven aanzienlijke verschillen kan laten zien. Soms vindt een gestage verdieping van het multifunctionele karakter plaats, bijvoorbeeld door uitbreiding van de bestaande MFL-activiteit of door de ontwik-

keling van aanvullende MFL-activiteiten. In andere gevallen is er sprake van stagnatie of verdwijnen MFL-activiteiten na verloop van tijd. De nog meer beperkte inzichten in de ontwikkeling van Nederlandse MFL bedrijvigheid maakt o.a. duidelijk dat agrarisch natuurbeheer en biologische landbouw relatief vaak als 'kraamkamers' fungeren voor de komst van aanvullende MFL-activiteiten. Verder erkennen we ook steeds meer het belang van sociaal-culturele drijfveren achter MFL. Zo blijken toerisme, zorg en huisverkoop veelal voort te komen uit de behoefte aan een actieve en eigen inbreng van vrouwen binnen het bedrijf. Er zijn 'frisse impulsen' door een toenemend aantal vrijwilligers (burgers), consumenten en bezoekers die bij MFL-activiteiten betrokken zijn. Er zijn ook allerlei gedreven 'nieuwe intreders' van buiten de landbouw die noodzakelijkerwijs (vanwege het ontbreken van familiekapitaal in het bedrijf) het 'anders' moeten doen waarvoor veel creativiteit vereist is (redelijk inkomen realiseren met kleine omvang primaire basisproductie)⁹. Ook culturele factoren als de (her)waardering van woonwerk combinaties in een plattelandsomgeving, eventueel in combinatie met inkomensvorming buiten het bedrijf, blijken van belang om MFL dynamiek te doorgronden. Het belang van dergelijke niet-economische drijfveren verklaart wellicht waarom MFL veelal wordt geassocieerd met kleinschalige agrarische bedrijvigheid¹⁰. In tegenstelling tot bedrijven die moeten concurreren binnen sterk globaliserende voedselketens zou MFL het kleinere agrarische gezinsbedrijf¹¹ wel perspectief kunnen bieden. Alternatieve bedrijfsvormen in de zin van anders dan gezinsbedrijf die schaalvergroting zouden kunnen faciliteren, zoals bijvoorbeeld ontwikkeld binnen megabedrijf scenario-studies, worden veel minder in verband gebracht met MFL. Toch is schaalgrootte wel degelijk ook in relatie tot MFL van belang. Dit geldt nadrukkelijk voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer, dat vooral bij organisatie en afstemming op gebiedsniveau tot resultaten komt. Schaalgrootte is verder eveneens van invloed op inkomenspotenties en mogelijke synergie tussen uiteenlopende activiteiten op bedrijfsniveau. We kennen allemaal opmerkingen in de trend van 'een minicamping houdt een agrarisch bedrijf niet op de been'. Het zou daarom aardig zijn om een MFL tegenhanger te ontwikkelen voor het megabedrijf als symbool voor agrarische modernisering. Daarbij zouden de traditionele landgoederen als inspiratiebron kunnen fungeren omdat deze soms op fraaie

wijze laten zien hoe MFL op grotere schaal inhoud krijgt (zie bijvoorbeeld www.marien-waerdt.nl: ± 1000 ha en ± 140 medewerkers) maar er zijn ook ettelijke andere grote MFL-bedrijven (bijvoorbeeld: www.zonnehoeve.net: 15 fte, beheer van meer dan 1000 ha). Dit om het idee te weerleggen dat MFL zich exclusief richt op het (relatief kleinschalige) agrarische gezinsbedrijf en als bijdrage aan verdere gedachtevorming rondom opschaaling en professionalisering van MFL. Uit een grootschalige survey in zes Europese landen blijkt overigens dat boerenbedrijven met nieuwe multifunctionele activiteiten op het bedrijf gemiddeld jongere bedrijfshoofden hebben en ook gemiddeld een grotere omvang hebben dan bedrijven die dat niet doen (Oostindie *et al.*, 2002). Natuurlijk is het gezinsbedrijf van groot belang, maar de huidige ontwikkelingen laten zien dat bij het ontwikkelen van vele nieuwe MFL-initiatieven, ook die op gezinsbedrijven, ook vele andere partijen/instellingen/instituten betrokken zijn. Daarbij denken we onder andere aan natuurbeschermingsorganisaties, landgoederen, 'oud grondbezit' van burgerweeshuizen en kerken, grote beleggers (m.n. ASR die ook hele landgoederen koopt), gemeenten, waterschappen, Rijkswaterstaat e.d. Dergelijke grondbezittende partijen/instellingen spelen vaak een actieve cruciale rol bij nieuwe MFL-praktijken. De zoektocht naar MFL-perspectieven voor het 'klassieke gezinsbedrijf' is veelal vervlochten met het beleid van deze organisaties¹². Daarnaast liggen er, zoals eerder genoemd, belangrijke kennisuitdagingen rondom de ontwikkeling van MFL bedrijvigheid in de tijd. Bedrijfsopvolging, dynamiek in agrarische en MFL-activiteiten, mate van MFL verdieping middels de komst van aanvullende activiteiten, of juist andersom verlies aan MFL karakter in de tijd, het zijn allemaal aandachtsvelden waarover nog relatief weinig bekend is om tot beter gefundeerde conclusies te komen over de maatschappelijke meerwaarde van MFL benaderd vanuit het perspectief van agrarische bedrijfsontwikkeling. Daarbij hebben we vooralsnog te maken met belangrijke beperkingen m.b.t. beschikbaar statistisch materiaal. Dit richt zich nog primair op sectorale dynamiek en is nog nauwelijks in staat om inzicht te geven in de ontwikkeling van MFL bedrijvigheid in de tijd. Zo maar een voorbeeld; volgens CBS gegevens zou in 2006 ruim de helft van de aanwezige zorgboerderijen in 1998 zijn verdwenen. Niemand kan duidelijk maken wat er achter deze cijfers schuil gaat aan mogelijke verklaringen. Is de zorgtaak daadwerkelijk verdwenen of zijn zorgboer-

derijen misschien formeel opgesplitst vanwege regeltechnische overwegingen, zoals soms in de praktijk valt te beluisteren? Zo zijn er tal van andere voorbeelden te geven rondom de huidige beperkingen van beschikbaar statistisch materiaal.

4.3.3 Sectorale belangen

Sectorale belangen vormen een derde invalshoek die zich laat onderscheiden in het lopend debat over de maatschappelijke meerwaarde van MFL. De oprichting van de Taskforce laat zich begrijpen als een symbool voor een groeiende erkenning van het perspectief van MFL binnen de agrarische wereld. Tegelijkertijd blijft MFL als agrarisch ontwikkelingsperspectief juist binnen de sector omstreden. Een respectabele keuzeoptie voor individuele agrarische ondernemers, maar wel eentje die het sectorale belang niet in de weg moet staan, zo lijkt vooralsnog de dominante houding. Het sectorale belang wordt daarbij vooral gedefinieerd in termen van concurrentiekracht op internationale voedsel- en andere agrarische markten, waar het merendeel van onze agrarische productie wordt afgezet, zo wordt steeds weer benadrukt. Dit ook om duidelijk te maken dat omzet en toegevoegde waarde van MFL nog weinig betekenis heeft in vergelijking tot de economische betekenis van de sector als geheel¹³. Als manco in dit debat kan worden gezien dat het verband tussen 'pure primaire productie' enerzijds en 'aanvullende activiteiten' en 'omgeving' (gebiedskwaliteit, plattelandseconomie, leefbaarheid) anderzijds inhoudelijk nog onvoldoende is uitgewerkt. Er zijn zowel voorbeelden van positieve als van negatieve interactie. Eén van de problemen, nogal schematisch en daarmee scherp gepresenteerd, is dat instituten en analyses nogal eens beperkt zijn tot of 'het verticale' (integratie boerenbedrijf in de productieketen) of tot 'het horizontale' (de betekenis van mogelijke producten en diensten van het boerenbedrijf in de ruimte/ gebiedsbeheer). Het boerenbedrijf bevindt zich op het kruispunt van beide dimensies. Boeren geven in gesprekken wel eens aan verschillende kanten op getrokken te worden. Natuurlijk is er op het boerenbedrijf altijd sprake van meerdere ontwikkelingsopties (gelukkig maar) en is de keuze die daarin wordt gemaakt een ondernemerskeuze, maar het is te makkelijk om een analytische omissie hierachter te verbergen. De verhouding tussen 'economies of scale' en 'economies of scope' en op welke wijzen 'het verticale' en 'het horizontale' op een positieve manier op elkaar betrokken kunnen

worden (ondernemer- en locatiegebonden) zijn zowel analytisch als maatschappelijk relevante vragen. Het debat hierover is volop in beweging.

Dergelijke geluiden illustreren dat met de ontwikkelingen binnen MFL het agrarische sectorale belang zich steeds minder eenduidig laat definiëren. De diversiteit aan bedrijfsstrategische keuzes en belangen komen bijvoorbeeld tot uiting in de verschillende markten waarop agrarische bedrijven, al dan niet in combinatie, opereren, zoals internationale voedselmarkten, regionale markten voor zorgverlening, toeristische activiteiten en streekproducten, publieke markten voor groene diensten, etc. etc. Daarbij is het vanuit een MFL perspectief niet ondenkbaar om internationale marktposities op te geven ten gunste van extra handelingsruimte op vooral de regio georiënteerde MFL markten. Dergelijke krimp-scenario's blijken vooralsnog zeer moeilijk bespreekbaar binnen de Nederlandse agrarische verhoudingen, ook al blijkt onze agribusiness steeds minder afhankelijk van nationale primaire producenten (in de graan-agribusiness is bijv. slechts ongeveer 15 % van het verwerkte graan geproduceerd in Nederland). Om sectorale groei te kunnen blijven claimen, wordt een belangrijke troefkaart ingezet. De economische betekenis van de Nederlandse agrarische sector is in de afgelopen decennia tot in detail inzichtelijk gemaakt. Er is een enorme hoeveelheid materiaal beschikbaar over sectorale toegevoegde waarde, werkgelegenheid, concurrentiekracht, etc. Ons agrarisch expert systeem is daarentegen nog veel minder in staat om de bijdrage van MFL aan de plattelands- of regionale economie gedetailleerd in kaart te brengen. Het belang van positieve interactie tussen agrarische activiteiten en andere peilers van de plattelandseconomie als toerisme, recreatie en wonen, mag steeds vaker worden onderkend, het ontbreekt echter vooralsnog aan adequate instrumenten om de wisselwerking tussen agrarische activiteiten en overige plattelandssectoren in 'harde' economische waarde uit te drukken. Voorlopig wordt de relatie tussen MFL en plattelandseconomie nog vooral op meer indirecte wijze benaderd, bijvoorbeeld binnen onderzoek naar de economische betekenis van landschap en natuur. Er liggen met andere woorden belangrijke kennisuitdagingen om de maatschappelijke meerwaarde van MFL beter te kunnen duiden in relatie tot de bijdrage aan de plattelands- en regionale economie in bredere zin, zeker ook in vergelijking tot reguliere agrarische bedrijvigheid.

Dergelijke kennisuitdagingen omvatten eveneens de interactie tussen MFL en andere sectoren als zorg, educatie en toerisme. Zonder hier uitgebreid stil te gaan staan bij de specifieke karakteristieken van en discussies binnen deze andere sectoren, is het hier wel belangrijk om op te merken dat MFL per definitie opereert op het grensvlak van meerdere sectoren. Daarmee biedt MFL zicht op interessante en wellicht veelbelovende nieuwe intersectorale verbindingen met in potentie een duidelijke maatschappelijke meerwaarde, maar het opereren op grensvlakken kan tegelijkertijd allerlei spanningen oproepen en gepaard gaan met meer of minder reële belangentegenstellingen. Iedere deskundige rondom specifieke MFL-activiteiten kent voorbeelden van dergelijke intersectorale spanningsvelden die een actieve realisatie van de potentiële meerwaarde van MFL in de weg kunnen staan.

4.3.4 Gebiedspecifieke kenmerken

Een vierde invalshoek op de maatschappelijke meerwaarde van MFL concentreert zich op de mogelijke bijdrage aan de leefbaarheid en vitaliteit van regio's, waaronder regio's met plattelandsgebieden die in de nabije toekomst te maken zullen krijgen met krimpscenario's in de vorm van een afnemende bevolking. Zoals vermeld, vooralsnog hebben we nog beperkt zicht op de impact van MFL op hogere schaalniveaus als de plattelands- of regionale economie¹⁴. De eerste indruk is dat op MFL-bedrijven vaak meer mensen werken daar waar gangbare ontwikkeling van gespecialiseerde bedrijven juist samengaat met de uitstoot van arbeid (per eenheid oppervlakte en/of primaire productie). Statistische gegevens en een meer systematisch inzicht ontbreken vooralsnog. Wel is bekend dat MFL in sommige gebieden al een langere geschiedenis kent en gepaard gaat met een groeiend besef dat MFL een belangrijke bijdrage levert aan het behoud van specifieke plattelandskwaliteiten en regionale concurrentiekracht (denk bijvoorbeeld aan Laag-Holland). Elders zien we nog slechts voorzichtige aanzetten tot MFL, is de stedelijke vraagarticulatie naar MFL nog veel minder sterk aanwezig en heeft schaalvergroting nog een relatief sterke voorkeur binnen de agrarische beroepsbevolking (denk bijvoorbeeld aan De Wolden in Drenthe). In weer andere gebieden bestaan er wellicht relatief sterke bedrijfsstrategische tegenstellingen binnen de landbouw, maar richt de institutionele omgeving zich nadrukkelijk ook op het versterken van MFL

(bijv. het Groene Woud in Noord Brabant). Dergelijke regionale verschillen in beleidsmatige ondersteuning kunnen ook op andere manieren spelen. Zo kent Zeeland bijvoorbeeld al geruime tijd een actief beleid om extra handelingsruimte voor MFL (met name toeristisch aanbod) te koppelen aan inspanningen op het terrein van landschapsbeheer. Kortom, ontwikkelingsperspectief voor MFL varieert van gebied tot gebied als uitkomst van een scala aan (onderling inter-acterende) factoren, zoals samengevat in onze tabel met de voorlopige uitkomsten van de analyse rondom de stand van zaken van MFL onderzoek. In sommige gebieden kan het hele palet aan MFL-activiteiten tot wasdom komen welke –juist in combinatie– een wezenlijke bijdrage leveren aan duurzame agrarische- en plattelandsontwikkeling. In andere gebieden is het MFL palet om uiteenlopende redenen nog veel smaller en blijft de bijdrage aan duurzame ontwikkeling op bedrijf- en gebiedsniveau daarom nog bescheiden. Ook hier geldt dat het vooralsnog ontbreekt aan adequaat instrumentarium om de maatschappelijke meerwaarde van MFL regiospecifiek te duiden. Het begrip ‘territoriaal kapitaal’ biedt daartoe aangrijpingspunten. Naast kapitaal in economische zin, relateert dit begrip andere relevante kapitaalexpressies (sociaal, cultureel, ecologisch en institutioneel) van belang voor duurzame regionale ontwikkeling. Ook het ‘rurale web’ concept benadert MFL vanuit een dergelijk meerdimensionaal perspectief en vraagt daarnaast nadrukkelijk aandacht voor het belang van netwerkconstellaties die elkaar op gebiedsniveau in meer of mindere mate weten te versterken dan wel juist belemmeringen oproepen (zie ook www.etuderd.eu).

4.4 Tot slot

In het voorgaande hebben we de maatschappelijke meerwaarde van MFL vanuit verschillende invalshoeken benaderd. Daarmee hebben we vooral duidelijk willen maken dat het debat over de potenties van MFL in Nederland nog volop gaande is.

Onze belangrijkste conclusies laten zich als volgt samenvatten:

1. De maatschappelijke meerwaarde van MFL wordt in toenemende mate erkend. Tegelijkertijd blijft MFL omstreden als gevolg van de huidige co-existentie van concurrerende duurzaamheidparadigma's binnen de Nederlandse landbouw en meer of minder reële intra- en intersectorale spanningsvelden. Verdere inhoudelijke analyse is nodig.

2. De maatschappelijke meerwaarde van MFL laat zich het best op gebiedsniveau benaderen als de uitkomst van een breed scala aan factoren, kansen en belemmeringen.

3. Er bestaan diverse kennislacunes die het vooralsnog moeilijk maken om tot gefundeerde conclusies te komen rondom de meerwaarde van MFL in relatie tot duurzame agrarische, plattelands- en regionale ontwikkeling.

Noten

- 1** Het vinden van een balans tussen het lokale en het globale en mechanismen die kunnen werken in deze tijd van dubbele tendens richting territoriale en socio-economische concentratie is één van de belangrijke maatschappelijke uitdagingen in regionaal, nationaal en Europees beleid en van de EU binnen de WTO-onderhandelingen.
- 2** MFL-praktijken zijn goed beschouwd voorbeelden van de klassieke economische marktstrategieën verticale integratie (m.n. voorwaartse integratie; bijvoorbeeld een platenmaatschappij die eigen winkels opent) en horizontale integratie (bijvoorbeeld een tankstation dat naast benzine ook supermarktartikelen verkoopt). In veel recente literatuur over MFL en platteland vernieuwing worden de begrippen verdieping en verbreding gebruikt. Het nieuwe (t.o.v. de landbouwontwikkeling vanaf WO II) in dit geval is dat het plaatsvindt vanuit het primaire agrarische bedrijf.
- 3** Met dank aan Hans Molenaar (voormalig medewerker Alterra).
- 4** Natuurlijk bestaat 'de' consument, burger of klant niet. De vraag zal derhalve ook gedifferentieerd zijn, maar dat doet niets af aan het probleem van een slechte vraagarticulatie.
- 5** De markten voor natuur, landschap en andere collectieve goederen zijn geen zogenaamde 'vrije markten' maar sterk gereguleerd veelal met de overheid als afnemer. Er mag echter over markt gesproken worden als er meerdere potentiële aanbieders zijn die met elkaar concurreren. Bijvoorbeeld in het geval van natuurbeheer is er niet enkel meer een 'monopolie' van de drie grote natuurbeschermingsorganisaties (SBB, Natuurmonumenten en de provinciale landschappen) maar behoort in bepaalde gevallen 'particulier beheer' ook tot de mogelijkheden. Tevens besteden de genoemde drie grote natuurbeschermingsorganisaties het beheer ook veelvuldig uit aan particulieren; in dat geval zullen zowel prijs als kwaliteit van het beheer medebepalend zijn voor de keuze van de beheerder. Daarnaast worden op deze 'markten' steeds meer andere modaliteiten ontwikkeld waarbij burgers of bezoekers meebetalen, bijv. landschapsveiling, het kopen van een uitzichtgarantie e.d. Daarnaast zijn nieuwe markten in ontwikkeling, zoals bijv. de markt voor waterbeheer, cultuurhistorie etc..
- 6** Er zijn natuurlijk al vele zoektochten gaande. In verschillende onderzoeken en projecten over systeeminnovaties, strategisch niche management e.d. worden zinvolle aanzetten gegeven voor het ontwikkelen van nieuwe ontwerpprincipes en ontwerpprocessen (waarin het denken in blauwdrukken wordt vermeden).
- 7** Precies daar zit wellicht een belangrijk verschil tussen een 'ondernemer' en een 'manager': de ondernemer creëert, de manager beheert. Voor de ondernemer is geld een middel, voor de manager het doel. Er is ook de uitspraak van een kleine ondernemer die stelde dat: als vooraf precies uitgerekend kan worden dat het uitkan en wat je eraan verdient, dan doe ik het niet, dan is het te makkelijk en springen 'de grote jongens' erin tegen wie ik niet op kan. Als eenmansbedrijf begint mijn markt pas als anderen zeggen dat het niet kan, dat betekent dat niet iedereen het zomaar kan en dat het dan aankomt op mijn eigen kwaliteiten.
- 8** De Taskforce richt zich op een aantal activiteiten die nieuwe verbindingen tussen producent en consument/recreant/burger leiden. Het aantal soorten verbredingsactiviteiten is uiteraard haast onbegrensd. In een onderzoek in de gemeente De Wolden komt naar voren dat m.n. meer 'klassieke' vormen van verbreding relatief de grootste aanvulling leveren aan het inkomen dat uit de primaire agrarische productie wordt verkregen. Hiertoe behoren o.a. loonwerk, allerlei agrarische handelsactiviteiten en agrarische dienstverlening, transport, grondverzet, groothandel in kruiden, etc. etc., Bij veel van deze activiteiten is sprake van meervoudig gebruik van de hulpmiddelen die al op het agrarische bedrijf aanwezig zijn (machines, gebouwen, flexibele arbeidsinzet e.d.). Al deze verbredingsactiviteiten, tezamen genomen met de beroepsactiviteiten in loondienst van gezinsleden, laten zien dat de inkomensvorming van agrarische gezinnen volop verweven is met de plattelands economie als geheel (Oostindie & van Broekhuizen, 2004).

9 Voorbeelden zijn onder andere: stadsboerderijen, geitenkaas productie en vermarkting, pergola-bedrijven etc. De directe verbinding met consumenten is hierbij vaak een cruciaal element evenals - op het eerste gezicht vaak minder zichtbaar maar wellicht zeker zo relevant - de toegang tot grond (en gebouwen) middels pacht of erfpacht.

10 In Roest *et al.* (2009) is per verbredingstak informatie te vinden over de omvang (in nge) van het agrarische bedrijf.

11 Het begrip schaal kan op meerdere wijzen worden opgevat. Met kleinschalig wordt hier bedoeld een geringe omvang van de primaire agrarische productie. Middels andere activiteiten kunnen MFL bedrijven soms een grote financiële omzet of toegevoegde waarde realiseren

12 Bij elkaar genomen bezitten deze organisaties een paar honderdduizend ha landbouwgrond. Het zou de moeite waard zijn om de rol van deze organisaties middels een praktijkinventarisatie goed in beeld te brengen. Een analyse van de positie en perspectieven van boerenbedrijven is immer incompleet zonder analyse van de relatie met de relevante omgeving

13 Overigens, in statistieken en redeneringen fungeert de primaire productie vaak als startpunt en als gegeven. De MFL-activiteiten vormen een soort 'aanvullende rest'. Gezien de geschiedenis van het debat is dit wellicht begrijpelijk, maar de redenering zou ook omgedraaid kunnen worden; in welke gebieden zijn MFL-activiteiten voorwaarde voor het kunnen blijven uitvoeren van agrarische productie, economisch dan wel als maatschappelijke legitimatie (Van der Ham & Ypma, 2000). Te denken valt aan Waterland, Twickel, Waddeneilanden e.d.

14 Ook dit onderzoeksterrein is in beweging. Onder andere middels de MKBA (maatschappelijke kosten baten analyse) methode wordt gebruikt om de maatschappelijke waarde van activiteiten op het platteland te bepalen: zie bijv. Bos *et al.* (2008) voor een analyse van de waarde van boerenpaden.

Referenties

- Aa, B. van der, R. Berkers & M. Veer (2006). Een tien voor plattelandstoerisme, gemeenten nemen het initiatief. Kenniscentrum Recreatie, Den Haag.
- Beek, A. van, M. Schipper & A. Visser (2004). Inventarisatie Kennisbehoefte Agrarische Natuurverenigingen. Praktijkonderzoek Plant en Omgeving Wageningen UR, Lelystad.
- Berends, H. (2002), Vraag en Aanbod van Natuur. Rapport nr. 605, Alterra Wageningen UR, Wageningen.
- Berkers, R.F.A. & E. Tuunter (2002). Plattelandstoerisme en wet- en regelgeving. Kenniscentrum Recreatie, Den Haag.
- Berkhout, P. & van Bruchem (red.) (2009). Landbouw-Economisch Bericht. Rapport nr. 2009-047, LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Blom-Zandstra, M., A.E. Roest & J. Hassink (2007). Netwerkvorming in de landbouwzorgsector. Rapport nr. 157, Plant Research International Wageningen UR, Wageningen.
- Bock, B.B. (2004). Fitting in and Multi-tasking: Dutch farm women's strategies in rural entrepreneurship. *Sociologia Ruralis* 44: 245-260.
- Bock, B.B. (2006). Van boerin tot plattelandsondernemer. In: L. den Dulk *et al.* (2006) *Emancipatie als kwestie*. Dutch University Press, Amsterdam.
- Bos *et al.* (2008). Maatschappelijke kosten- en batenanalyse van wandelen op het platteland. Rapport nr. 4.07.01, LEI, Wageningen UR, Den Haag.
- Bos, E., A. Gaaff, S. Reinhard & P. Rijk (2008). Maatschappelijk kosten-batenanalyse van wandelen op boerenland; met indicatieve cases 'het Land van Wijk en Wouden' en 'de Hoeksche Waard', Rapport 4.07.01. LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Broekhuizen, R. van, L. Klep, H. Oostindie & J.D. van der Ploeg (red.) (1997). Atlas van het vernieuwend platteland. Misset Uitgeverij, Doetinchem.
- Bruin, R. de (1993). Bont of blauw, bedrijfsstijlen en koersbepaling landelijke gebieden. Landbouwwuniversiteit Wageningen, Rurale Sociologie, Wageningen.
- Bruin, R. de & H. Oostindie (red.) (2005). Koepelproject Kennisontwikkeling Streekgebonden Productie en Vermarketing. Stichting Streekgeigen Producten e.a., Wageningen/Den Haag.
- Brunori, G. & A. Rossi (2000). Synergy and coherence: some insights from wine routes in Tuscany. *Sociologia Ruralis* 40: 409-423.
- Buck, A.J. de, A.J. Visser & G. Migchels (2007). Natuur als erfgoed: agrarische natuurbeheer als venster op verbreding. Praktijkonderzoek Plant & Omgeving Wageningen UR, Lelystad.
- Buck, A. de, A. Dekking, A. Visser, J. Zijlstra, B. van der Waal & M. Klieverik (2007). Regionale samenwerking in De Maashorst: inspiratieboek voor regionale samenwerking in verbrede landbouw. Praktijkonderzoek Plant & Omgeving Wageningen UR, Lelystad.
- Dekker, J. (2002). Dynamiek in de Nederlandse Natuurbescherming. Universiteit van Utrecht.
- Dekking, A., J.E. Jansma & A. Visser (2007). Stadslandbouw, stadslandbouw onder de loep. Praktijkonderzoek Plant en Omgeving Wageningen UR, Lelystad.
- Donkers, H. *et al.* (2006). Met elke hap een beter landschap. Rapport nr. 218, Wetenschapswinkel, Wageningen UR, Wageningen.
- Ecorys Nederland, Aequator Groen en Ruimte & Verwey-Jonker Instituut (2009). Verbreding gevraagd, verkenning potentiële marktverbreedingsactiviteiten landbouw. ECORYS Nederland, Rotterdam.
- Elings, M., J. Hassink, H. Spies & M.J., Enders-Slegers (2004). Boer zorg dat je boer blijft! Een onderzoek naar de specifieke waarden van een bedrijfsmatige zorgboerderij. Rapport nr. 194B, Wetenschapswinkel, Wageningen UR, Wageningen.

- Elings, M. & J. Hassink (2006). Farming for Health in the Netherlands. In: Farming for Health. Green-care farming across Europe and the United States of America / Hassink, J. & M. van Dijk. Springer (Wageningen-UR Frontis series 13), Dordrecht.
- Elzen, B., S. Spoelstra & G. Migchels (2009). Hoe praktijkinitiatieven bijdragen aan duurzame innovaties. *Syscope* 22: 27-31.
- Hassink, J. & G. Trip (2000). Landbouw en Zorg: tussen goedwillend initiatief en lonende bedrijfsopzet. Bedrijfseconomische analyse van verschillende bedrijfsopzetten voor zorgboerderijen. Instituut voor Agrobiologische en Bodemvruchtbaarheidsonderzoek/Wageningen Universiteit, Leerstoelgroep Agrarische Bedrijfseconomie, Wageningen.
- Hassink *et al.* (2005). Wat kan het buitengebied betekenen voor de gezondheid van Amsterdammers? Rapport nr. 103, Plant Research International, Alterra, Wageningen UR en CLM, Wageningen.
- Hassink, J., M. Elings, R. Ferwerda & J. Rommers (2007a). Meerwaarde Landbouw en Zorg. Plant Research International Wageningen UR, Wageningen.
- Hassink, J., Ch. Zwartbol, H.J. Agricola, M. Elings, & J.T.N.M. Thissen (2007b). Current status and potential of care farms in the Netherlands. *NJAS – Wageningen Journal of Life Science* 55-1.
- Hassink, J., D.K. Haubehofer, I.M. Van der Meer, N van der Kamp, E. Schreurs, & Y.D. Schuler (2009). Levende boerderij, lerende kinderen: beschrijving en effecten van verschillende vormen van educatie op de boerderij. Rapport nr. 257, Plant Research International Wageningen UR, Wageningen.
- Haubehofer, D., J. Hassink & I. Kragt (2008). Inventarisatie Jeugdboerderijen. Plant Research International Wageningen UR, Wageningen.
- Ham, A. van den & M.E. Ypma (2000). Verbreding op landbouwbedrijven: met visie en creatieve vasthoudendheid naar succes. Rapport nr. 7.00.02., LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Hansman, H. *et al.* (1999). Vermarkten van Natuur, perspectieven voor ketenarrangementen? Rapport nr. 4.99.22, LEI, Wageningen UR Den Haag.
- Hidding, M.C., A.S. van Hoorn & A.J.M. Kemperman (1993). Perspectieven voor landbouw en ruimte, een case-study voor Zuid-Oost Friesland. Landbouwuniversiteit Wageningen, Vakgroep Ruimtelijke Planvorming, Wageningen.
- Hollander, H. *et al.* (2004). Kansen voor natuurbeheer bij compensatie. In *Natura*, Haarlem.
- Imminga-Berends, H., M. Stegink & M. de Jong (2008). Ondernemende vrouwen op het platteland. Regenboog Advies, Assen.
- Jeurissen, L. & E. Gies (2009). Kaartmateriaal MFL, Alterra Wageningen UR. In: Roest, A, K. Oltmer, G. Venema, J. Jager, L. Jeurissen, E. Gies, H. Schoorlemmer *et al.* (2009). Kijk op multifunctionele landbouw, omzet en impact, achtergronddocument. LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Jong, D. de & G. Migchels (2008). Een echte boerderij met een echte boer. De waarde van agrarische productie bij multifunctionele landbouw. Brochure. Animal Sciences Group, Wageningen UR, Lelystad.
- Jong, D. de, J.H. Kamstra, A. Roest & M. de Winter (2009). Food en Fun op de boerderij. Consumentenpercepties, hoe beleven consumenten multifunctionele biologische landbouw. Rapport nr. 177, Animal Sciences Group Wageningen UR, Lelystad.
- Jongeneel, R.A., N.B.P. Polman & L.H.G. Slangen (2007). Why are Dutch farmers going multifunctional? *Land Use Policy* 25: 81-94.
- Koomen, A. *et al.* (2002). Aspecten van succes- en falen van het landschapsbeleid. Rapport nr. 426, Alterra Wageningen UR, Wageningen.
- Langers, F., H. van Blitterswijk, M. Brinkhuijsen & J. Westerink (2008). Groene kinderopvang: praktijkgeoriënteerd onderzoek naar de mogelijkheden van uitdagende speelnatuur binnen de buitenschoolse kinderopvang. Rapport nr. 1713, Alterra Wageningen UR, Wageningen.
- Lans, T., H. Biemans, J. Verstegen & M. Mulder (2008). The Influence of the Work Environment on Entrepreneurial Learning of Small-business Owners. *Management Learning* 39: 597-613.
- Lans, T., R. Wesselink, H.J.A. Biemans & M. Mulder (2004). Work-related lifelong learning

- for the agri-food sector. *International Journal of Training and development* 8-1.
- Leneman, H., J. Groten, H.C.M. de Bakker & M.W.M. van der Elst-van der Lans (2006). *Natuur in de benen en tussen de oren: over de effecten van sociale stimulansen op de uitvoering en kwaliteit van agrarisch natuurbeheer*. Rapport 7.06.09, LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Leneman, H. & C. Graveland (2004). *Deelnamebereidheid en continuïteit van het Agrarisch Natuurbeheer*. Rapport nr. 7.04.06, LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Loon, M. van & R. Berkers (2008). *De toekomst van toerisme, recreatie en vrije tijd*. Kennisdocument voor de Strategische Dialoog Recreatie. Kenniscentrum Recreatie, Den Haag.
- Marsden, T. & R. Sonnino (2008). *Rural development and the regional state: denying multifunctional agriculture in the UK*. *Journal of Rural Studies* 24: 422-431.
- Meulen, H.S. van der (2006a). *Market Positions of PDO's, PGI's and TSG's in the Netherlands*. Wageningen University, Rural Sociology Group, Wageningen.
- Meulen, H.S. van der (2006b). *Origin Food Products: An Analytical Definition Framework Talence (University of Bordeaux): ESF/SCSS Exploratory Workshop Local Food in Europe, 2006-06-13*.
- Meulen, H.S. van der (2006c). *Nederlandse huiver voor bescherming gastronomisch erfgoed*. *Europa in Beweging* 30 (4):10-11.
- McElwee (2005). *A literature review of entrepreneurship in agriculture*. University of Lincoln, Lincoln.
- Middelkoop, M. van & R. Abma (2003). *Recreatie op leeftijd, literatuuronderzoek naar het recreatiepatroon van ouderen*. Kenniscentrum Recreatie, Den Haag.
- Ministerie van LNV (2006). *Natuur- en Landschap op Waarde geschat*. Ministerie van LNV, Den Haag.
- Moorset, E. *et al.* (2007). *Nederlandse Catalogus Groenblauwe Diensten*. Dienst Landelijk Gebied, Utrecht.
- Niemeijer, C. (2006). *Visie op Balans, vraag- en aanbieders van groene diensten aan het woord*. Alterra Wageningen UR & De Bunte Advies, Wageningen/Oeie.
- Oerlemans, N., J.A. Guldemond & E. van Well (2001). *Agrarische natuurverenigingen in opkomst. Een eerste verkenning naar natuurbeheeractiviteiten van agrarische natuurverenigingen*. Werkdocument 2001/12, Centrum voor Landbouw en Milieu, Utrecht.
- Oerlemans, N., E. van Well & J.A. Guldemond (2004). *Agrarische natuurverenigingen aan de slag, een tweede verkenning naar de rol van agrarische natuurverenigingen in natuurbeheer*. Achtergronddocument bij Natuurbalans 2004. Natuurplanbureau, vestiging Wageningen, Wageningen.
- Oerlemans, N., E. Hees & A. Guldemond (2006). *Agrarische natuurverenigingen als gebiedspartij voor versterking natuur, landschap en plattelandsontwikkeling*. Centrum voor Landbouw en Milieu, Culemborg.
- Oltmer, K. J. Jager, C. Uenk & G. Venema (2007). *Bedrijfsontwikkeling in zorg en recreatie in de agrarische sector. Aspecten rond investeringen en financiering*. LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Oostindie, H., J.D. van der Ploeg and H. Renting (2002). *Farmers' experiences with and views on rural development practices and processes: outcomes of a transnational European survey*. In: Ploeg, J.D. van der, A. Long and J. Banks (2002), *Living Countrysides, rural development processes in Europe: the state of the art*, Elsevier, Doetinchem, pp.213-230.
- Oostindie, H. & K. Peters (1994). *Perspectief voor afbouwers, aanbiederders of verbreders? Een onderzoek naar de potentie van de combinatie landbouw en recreatie in de blauwe koersgebieden Zuidwest Friesland en Midden Brabant*. Landbouwuniversiteit Wageningen, Rurale Sociologie/werkgroep recreatie en toerisme, Wageningen.
- Oostindie, H. en R. van Broekhuizen (2004). *Landbouw en platteland in De Wolden, een studie naar agrarische ontwikkeling, verbrede landbouw en nieuwe bedrijvigheid in voormalige boerderijen in de gemeente De Wolden*, Wageningen Universiteit, leerstoelgroep Rurale Sociologie, pp. 71.
- Oosting, S.J., S.R. de Bruin, F.A. Steenstra, J. Hassink & J.M.G.A. Schols (2008). *Kwaliteiten van de zorgboerderij voor dementerende ouderen: "Langer leven in de Nederlands*

- samenleving. In: 9e Nationaal Congres van de Nederlandse Vereniging voor Gerontologie: "Langer leven in de Nederlands Samenleving". Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie 2008: 9-10.
- Overbeek, M. *et al.* (2000). Beleven en doen, recreatie in de groene ruimte. Rapport nr. 4.00.12. LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Overbeek, G. & T. Selnes (2002). Maatschappelijk en Bestuurlijk Draagvlak voor Landschapsontwikkeling op lokaal niveau. Rapport nr. 7.02.12, LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Ploeg, B. van der & C.J.M. Spierings (1999). Is het mogelijk om twee dingen goed te doen? Verkenning van sociale factoren in verbrede bedrijfsontwikkeling. Rapport nr. 4.99.16, LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Ploeg, J.D. van der & H. Renting (2000). Impact and potential: a comparative review of European rural development practices. *Sociologia Ruralis* 40: 529 - 543.
- Ploeg, J.D. van der & H. Renting (2003). Environmental co-operatives reconnect farming, ecology and society. In: Haverkort, B., K. van t' Hooft & W Hiemstra, *Ancient Roots, New Shoots: Endogenous Development in Practice*. (222-227) Spil. Leusden.
- Ploeg, J.D. van der, R.E. van Broekhuizen, G. Brunori, R. Sonnino, H. Knickel, T. Tisenkopfs & H.A. Oostindie (2008). Towards a Framework for Understanding Regional Rural Development. In: Ploeg, J.D. van der & T. Marsden, *Unfolding Webs, the Dynamics of Regional Rural Development*, Assen, Koninklijke Van Gorcum, pp 1-28.
- Ploeg, J.D. van der & T. Marsden (red.) (2008). *Unfolding webs: the dynamics of regional rural development*. Royal Van Gorcum, Assen.
- Provincie Noord Holland (2007), *Landscape policy of the Province of Noord-Holland, The Laag Holland National Landscape*.
- Raad van het Landelijk Gebied (2005). *Recht op Groen, Advies over de Groene kwaliteit van de openbare ruimte*. Publicatie RLG 05/06. Raad van het Landelijk Gebied, Den Haag.
- Renting, H. & J.D. van der Ploeg (2001). *Environmental co-operatives as institutional arrangement for creating coherence*. Wageningen UR, leerstoelgroep Rurale Sociologie, Wageningen.
- Renting, H., J.D. van der Ploeg & K.H. Knickel (2004). *Multifunctionality in European agriculture*. In: *sustaining agriculture and the rural environment. Governance, policy and multifunctionality / Floor Brouwer - Cheltenham, UK Northampton, MA, USA: Edward Elgar*.
- Reudink, M.A., H. van Zeijts & J.P.M. Ros (2006). *Markt voor groenblauwe diensten. Evaluatie van transitie op basis van systeemopties*. MNP rapport 500083004/2006, Milieu- en Natuurplanbureau, Bilthoven.
- Roep, D. (2002). *Value of Quality and Region: The Waddengroup Foundation*. In: J.D. v.d. Ploeg, A. Long, J. Banks (eds.), *Living Countrysides (88-99)*. Doetinchem: Elsevier.
- Roep D. & J. Roex (1992). *Wikken en wegen, bedrijfsstijlen en verschillen in stikstofoverschot*. Landbouwniversiteit Wageningen, Vakgroep Rurale Sociologie, Wageningen.
- Roest, A., K. Oltmer, G. Venema, J. Jager, L. Jeurissen, E. Gies *et al.* (2009). *Kijk op multifunctionele landbouw, omzet en impact, achtergronddocument*. Rapport 2009-41 LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Rooij, S. de, E. Brouwer & R. van Broekhuizen (1995). *Agrarische vrouwen en bedrijfsontwikkeling*. Studies van Platteland en Landbouw, 18. Landbouwniversiteit Wageningen, Vakgroep Rurale Sociologie, Wageningen.
- Roest, A., K. Oltmer, G. Venema, J. Jager, L. Jeurissen, E. Gies *et al.* (2009). *Kijk op multifunctionele landbouw, omzet en impact; achtergronddocument*. Rapport nr. 2009-041, LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Schoorlemmer, H., B. van der Waal, J. Oppedijk van Veen, G. Migchels & M. Mul (2006). *Ruimte in regels: 10 succesvolle voorbeelden op wet en regelgeving binnen ruimtelijke ordening voor multifunctionele landbouw voor en door gemeenten*. Praktijkonderzoek Plant en Omgeving Wageningen UR, Lelystad.
- Somers, N. *et al.* (2004). *Natuurbeelden van allochtonen*. Rapport nr. 7.04.02, LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Sonneveld, M. (2007). *Branding Het Groene Woud: een privaat regionaal initiatief op zoek naar samenwerking met de publieke sector*. Project Sturing op Duurzame Plattelandontwikkeling (SDPO-RB070307), Provincie Noord Brabant, 's-Hertogenbosch.

- Steenbekkers, A., C. Simon & V. Veldheer (2006). Thuis op het Platteland. De leefsituatie van platteland en stad vergeleken. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.
- Stortelder, A. *et al.* (2005). Streekeigen Natuur, Identiteit en Diversiteit van Nederlandse Landschappen. Rapport nr. 1111, Alterra Wageningen UR, Wageningen.
- Renting, H., H.A. Oostindie, C. Laurent, G. Brunori, D. Barjolle, A. Monxnes Jervell *et al.* (2008). Multifunctionality of agricultural activities, changing rural identities and new institutional arrangements. *International Journal of Agricultural Resources, Governance and Ecology* 7 (4/5): 361-385.
- Terluin, I.J., L.H.G. Slangen, E.S. van Leeuwen, A.J. Oskam & A. Gaaff (2005). De plattelandseconomie van Nederland. Een verkenning van definities, indicatoren, instituties en beleid. Rapport nr. 4.05.04, LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Terwan *et al.* (2003). Betaling van groene plattelandsdiensten, inventarisatie en beoordeling van mogelijkheden. Rapport nr. 03.2.023, Innovatienetwerk Groene Ruimte en Agrocluster, Den Haag.
- Veer, M. & E. Tuunter (2005). Plattelandstoerisme in Europa, een verkenning van succes- en faalfactoren. Kenniscentrum Recreatie, Den Haag.
- Veeneklaas, F.R., J.M.J. Farjon & T. Vogelzang (2001). Platteland natuurlijk, een schets van het verwachte en gewenste grondgebruik in het agrarisch gebied in 2020. Rapport nr. 302, Alterra Wageningen UR, Wageningen.
- Veeneklaas, F.R., T.A. Vogelzang, W.J.H. Meulenkamp & P. van der Wielen (2007). Leren innoveren. Over de rol van de overheid bij het stimuleren van innovatieve functiecombinaties in het landelijk gebied. Rapport nr. 1409, Alterra/LEI Wageningen UR, Wageningen/Den Haag.
- Veeneklaas, F. & P. Berkhout (2008). Synthese, bevindingen van zeven jaar onderzoek naar vraagstukken van platteland en stad. Alterra/LEI Wageningen UR, Wageningen/Den Haag.
- Venema, G., B. Doorneweert, K. Oltmer, M. Dolman, A. Breukers, L. van Straalduinen *et al.* (2009). Wat noemen we verbrede landbouw? Verkenning van definities en informatiebehoeften. Rapport 2008-076, LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Vesala, K.M. & J. Pyysiäinen (Red.) (2008). Understanding Entrepreneurial Skills in the Farm Context. Research Institute of Organic Agriculture, Frick, Switzerland.
- Vogelzang, T.A., G.S. Venema, C.J.A.M. de Bont, J.H. Wisman & M.G.A. van Leeuwen (2009). Boeren in het Groene Hart, kansen voor het agrocluster. Rapport nr. 2009-012, LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Vrienden van het platteland (2006). Analyse-rapport boerderijeducatie. Project Plattelandsimpuls, Vrienden van het platteland.
- Wilson, G.A. (2008). From 'weak' to 'strong' multifunctionality: conceptualising farm-level multifunctional transitional pathways. *Journal of Rural Studies* 24: 367-383.
- Wilson, G.A. (2009). The spatiality of multifunctional agriculture: A human geography perspective. *Geoforum* 40: 269-280.
- Wiskerke, J.S.C.; Ploeg, J.D. van der (2004). Seeds of Transition. Essays on novelty production, niches and regimes in agriculture. Royal Van Gorcum, Assen.
- Wiskerke, J.S.C.; Roep, D. (2006). De streek als insteek: vitaliteit en leefbaarheid versterken door regionale voedselvoorziening. Venlo: Greenport Manifestatie seminar 'Regiobranding: van paradox tot synergie', 2006-10-04.
- Wiskerke, J.S.C. (2008). Landbouw en platteland in een verstedelijkte samenleving: conflict of synergie? *Ekoland* 7 (8): 18-20.
- Wolf, P. de & H. Schoorlemmer (red.) (2007). Exploring the significance of entrepreneurship in Agriculture. Research Institute of Organic Agriculture, Frick.
- Wolf *et al.* (2004). Streekproducten in de toeristische markt. Rapport nr. 5.04.01, LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Ziel, T. van der (2006). Leven zonder drukte. Wat stedelingen waarderen in het platteland. SCP-essay 4, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag.

Dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw

Resultaten

Als geheel beoogt het project een bijdrage te leveren aan:

- Het verdiepen van huidige inzichten in de kritische succes- en faal-factoren voor multifunctionele landbouw in Nederland.
- Expertiseopbouw en verankering van nieuwe kennis in zowel wetenschappelijk als hoger en middelbaar beroepsonderwijs.
- Het opbouwen van een expertisenetwerk multifunctionele landbouw.

Onderzoekspartners

Het onderzoek wordt uitgevoerd door de volgende leerstoelgroepen van Wageningen Universiteit:

- RURALE SOCILOGIE (algemene coördinatie).
- EDUCATIE- EN COMPETENTIESTUDIES.
- ECONOMIE VAN CONSUMENTEN EN HUISHOUDENS (deelstudie maatschappelijke relevantie).

Daarnaast wordt actief gezocht naar mogelijke samenwerking met andere partners binnen en buiten de WUR.

Informatie

Han.wiskerke@wur.nl
(algemeen projectcoördinator)

Henk.oostindie@wur.nl
Pieter.seuneke@wur.nl

weblog
www.multifunctionelelandbouw.wordpress.com



Ministerie van Landbouw, Natuur
en Voedselkwaliteit

